

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,,

38 — ΤΣΩΡΤΣΙΛ — 38

ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Γ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΚΑΛΒΟΣ, ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ

Σπάνια ένα ποιητικό έργο δίνει τόσες άφορμές να σκεφθούμε τα γενικότερα προβλήματα της τέχνης, όσο το σύντομο έργο του Κάλβου. "Ίσως γι' αυτό να δυσκολευόμαστε όταν προσπαθούμε να εκφράσουμε το πνεύμα του και να εξηγήσουμε την τεχνική του. Αισθανόμαστε την πολύτιμη ουσία που βρίσκεται εκεί κι όμως δεν είναι εύκολο να την δρίσουμε. Βέβαια σε τέτοιες δυσκολίες σκοντάβουμε πάντα στη σφαίρα της αισθητικής κρίσης. "Ίσως όμως ειδικά στον Κάλβο να μάς συμβαίνει τοῦτο σε μεγαλύτερο βαθμό. Γι' αυτό, στην προσπάθειά μου να τον συλλάβω και να τον εξηγήσω καθαρώτερα, ἄς μου συχωρεθούν μερικές γενικότερες αναδρομές, κάποιες ευρύτερες κυκλωτικές κινήσεις, που θα προετοιμάσουν το έδαφος που χρειάζομαι και θα μου επιτρέψουν να κυριαρχήσω καλλίτερα το ένα κέντρο, το συγκεκριμένο, όπου συγκλίνουν τελικά οι στοχασμοί μου. "Ίσως ένας αξιότερος από μένα μπορούσε να φτάσει στο ίδιο αποτέλεσμα με έναν ελαφρότερον όπλισμό.

Θάθελα ναρχίζα από πολύ μακριά, από έναν πολύ γενικό χαρακτηρισμό. Θάλεγα: ποιητής μιας ιδέας. "Όλοι βέβαια οι ποιητές δουλεύουν ιδέες. Ζούν εκεί όπου κάποιος, άνονόμαστος έδω, έσωτερικός λόγος τα απλά διδόμενα της ύλης τα ανασυγκροτεί, τα ανασυνθέτει σε μιάν ανεπίτευκτη στά πράγματα αρμονία. Και ο Τσώσερ όταν πλάθει τον τύπο του "Ιππότη του και ο Σαίξπηρ όταν πλάθει τον "Ιάγο και ο Γκαίτε όταν τραγουδάει τον ποδοπατημένο μενεξέ, μιάν ιδέα πλάθουνε. "Έδω πέρα όμως δεν έννοούμε αυτό, αλλά κάτι πιο συγκεκριμένο.

Γιά να πάμε προς την ιδέα διανύουμε στην τέχνη το δρόμο του συμβόλου. Στο δρόμο τοῦτο ποικίλοι μπορεί να είναι οι τρόποι της πορείας. "Άλλοτε τον διατρέχει ο ποιητής με μιὰ μόνο ροπή, να φτάσει το γρηγορώτερο στην ιδέα. "Άλλοτε αργοπορεί μέσα στις χαρές που δίνει ο δρόμος του συμβόλου. Χαίρεται τότε το μέσο που τον οδηγεί στο τέρμα περισσότερο "Ίσως και από το τέρμα, ἄς ποῦμε όσο και το τέρμα, την ύλη που θεοποιεί περισσότερο "Ίσως και

από το θεό που πλάθει, το γίνεσθαι περισσότερο από το είναι. Φαντάζει κάποτε τόσο μορφα ένα ρόδο ή μιὰ ψυχή ανθρώπινη που ξεχνᾷς τὸν πλάστη τους. Είναι τόσο ωραίος ο δρόμος πρὸς τὴν γιορτὴ που μακραίνει τὴν γιορτὴ τὴν ἴδια. "Ο ποιητής που αργοπορεῖ στο δρόμο τῶν συμβόλων είναι εκείνος που μαγεύεται από τὰ ἴδια του τὰ σύμβολα, από τὴν ὕλη πρὸ πάντων ὁποῦναι φτιαγμένα. "Ερωτευμένος με αὐτὰ και με τὴ μυστικὴ δουλειὰ τῆς ἀνάπλασης τῶν σε αἰσθητικὸ γεγονός, ἄς ποῦμε σε ποιητικὴ εἰκόνα.

Στο ἄλλο εἶδος ἀνήκει ὁ ποιητής, που βέβαια με ἀγάπη δρέπει τὰ σύμβολά του από τὸ γύρω κόσμος, είναι όμως ἐντός του ἡ μαγεία τῆς ιδέας πὸ δυνατὴ ἀπὸ τὴ μαγεία τῆς ὕλης που πάει νὰ τὴ συμβολίσει.

"Άλλὰ τὰ δυὸ αὐτὰ εἶδη δὲν τὰ χωρίζει μόνο τούτῃ ἡ διαφορὰ, μιὰ διαφορὰ ἡδονῆς. Τὰ χωρίζει ἴσως ἀκόμα μιὰ διαφορὰ πόνου. "Όταν περπατᾷς με τὰ μάτια καρφωμένα στὴν ιδέα, ὅσα κι ἂν πληγιάζουν τὰ πόδια σου ἀγκάθια, τὴ ζωὴ τὴν αἰσθάνεσαι ἀπλῆ, καθαρὸγράμμη καὶ στέρια δικαιωμένη. "Όταν όμως βυθίζεσαι στὸν κόσμος τῶν πραγμάτων καὶ ἄλλα ἀγαπᾷς καὶ ἄλλα ἀντιμάχεσαι καὶ θές νὰ κατέχεις ὅσα ἀγαπᾷς καὶ ὅσα ἀντιμάχεσαι νὰ τὰ καταστρέφεις, δταν σε ὅλα αὐτὰ ἀπέναντι ξυπνήσει ἐντός σου ἡ ἀπόφαση νὰ πλάσεις τὴ ζωὴ κατὰ τὸ θέλημά σου, καὶ πιότερο ἡ ἀπελπισία ἢ καὶ ἡ ἀμφιβολία που θὰ τὴν ὑποτάξεις στοῦ θέλημά σου, τότε τὴ ζωὴ τὴ βλέπεις περίπλοκη, δύσκολη, ἄδικη καὶ γυρισμένη πρὸς τὸ ἐγὼ σου καὶ μάταια ἀποζητᾷς τὴ δικαίωση τῆς ὑπαρξῆς σου.

Μαζὶ με τὴν ἡδονὴ ἔρχεται καὶ ὁ πόνος ἀπὸ τὰ πράγματα, ὁ πόθος νὰ τ' ἀγκαλιάσεις, ἐνῶ αὐτὰ πάντα σοῦ ξεγλυστροῦν, τὸ μῖσος νὰ τὰ συντρίψεις, ἐνῶ αὐτὰ ὅλο καὶ ἀνανεώνονται μπρὸς σου, ὁ δισταγμός—τὸ τραγικώτερο ἀπ' ὅλα—γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀξία τους. Τὸ πάθος, ὁ συνοδὸς τῆς αἰσθησης σε κυκλώνει στὴν πυκνὴ καὶ ὕγρην ἀτμόσφαιρά του.

Καὶ ἀπὸ μέσα ἐκεῖ,—μὴ ξεχνώντας καὶ ὀλότελα ποτέ, τὸ τέρμα τῆς πορείας—στρέφεις τὰ βλέμματα πρὸς τὴν ιδέα, νοσταλγι-

κά, έρωτικά, τὸ πιὸ συχνὰ βουρκωμένα. Γιατὶ ὁ δρόμος ἔχει γίνεи μακρὺς καὶ κάπου ἔχει στήσει ὁ χάρος τὸ καρτέρι του.

Ὁ ποιητὴς ποὺ κατὰ κύριο λόγο βυθίζεται στὴ ζωὴ τῶν φθαρτῶν καὶ τῶν αἰσθητῶν, πληρώνοντας ἀδρά τὴν ἡδονὴ μὲ τὸν ἀντίστοιχο πόνο, οἰκοδομεῖ τὸ ἔργο του ἀπὸ τούτῃ τὴν ὕλη τοῦ πάθους, τῆς ἀπελπισίας καὶ τῆς ἀγωνίας. Ἡ ἰδέα φαντάζει ἀπ' ἐδῶ σὰν ὄνειρο ἀπροσπέλαστο, σὰν ματαιωμένη ἐλπίδα.

Ὁ ποιητὴς ποὺ, ἀπάνω ἀπὸ ὅλα τὰ ἐγκόσμια θρέφεται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴ θέα τῆς ἰδέας, οἰκοδομεῖ τὸ ἔργο του, ὅσο καὶ ἂν ἀγκαλιάζει τὸ ἐγκόσμιο δρᾶμα, ἀπὸ τὸ φῶς τῆς καθάρσης, ἀπὸ τὴν ὠραιότητα τοῦ ἰδεατοῦ παραδείγματος. Κινεῖται, στίς καίριές του στιγμές, σὲ ὄνειρεμένες καὶ ἰδανικές διαστάσεις.

Ἀπὸ τὴ διάκρισιν αὐτὴ ἀκολουθεῖ καὶ μιὰ ἄλλη. Ὁ ποιητὴς τῆς ἰδέας εἶναι ἀφιερωμένος στὴν εὐδαιμονία τοῦ θαυμασμοῦ της. Τὸ ἐγὼ του, ἡ δύσκολη ἀνάβασή του πρὸς τὴν ἰδέα, οἱ ψυχικές του περιπέτειες χάνονται, σβύνουν. Σβύνει μαζὶ καὶ ἡ τάση νὰ διεισδύσει στὸ ἐγὼ του, νὰ τὸ ἐξερευνήσει σὰν ἕναν ἀπειρον ἀγνωστο κόσμον καὶ νὰ προχωρήσει πρὸς τὴν ποίησιν τῆς ἐσωτερικῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς ἀνεξάντλητης σαγῆνης τοῦ μέσα του κόσμου.

Σὲ στάση λατρείας μπρὸς στὴν ἰδέα, ὁ ποιητὴς τὴν ὑποκειμενικὴν τούτῃ ὄψιν τῆς ἐνδοσκοπικῆς ποίησης δὲν τὴν γνωρίζει. Κάθε στοιχεῖο ἐγωκεντρισμοῦ τοῦ λείπει. Καὶ εἶναι ἀπὸ τούτῃ τὴν πλευρὰ κλασικός ποιητής, γιατί δουλεύει κατὰ κύριο λόγο στὸ ἀντικειμενικὸ στοιχεῖο. Ἄς μὴν προστρέξουμε στὴ φιλοσοφία γιὰ νὰ βροῦμε σὲ πιὸ ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα ἀνήκει ἡ πρωταρχία. Αὐτὴ θὰ μᾶς πεῖ: καὶ τὰ δύο εἶναι ἀπαραίτητα. Στὴν τέχνη ἡ ὕλη χωρὶς τὴν ἰδέα δὲν εἶναι τίποτε. Καὶ τίποτε δὲν εἶναι ἡ ἰδέα χωρὶς τὴν ὕλη. Ἡ σύνθεσις τῶν δύο κάνουν τὴν τέχνη. Ὅταν ὅμως πᾶμε στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, ἐκεῖ παρουσιάζεται ἄλλοτε τὸ ἕνα, ἄλλοτε τὸ ἄλλο στοιχεῖο ἐπικρατέστερο. Ἄλλοι ἡ ὕλη ἔχει μιὰ διαφάνεια, μιὰ ἐξαϋλωμένη ὕψη ποὺ φανερώνει καθαρῶτερη τὴν ἰδέα. Ἄλλοι πάλι ἡ ὕλη εἶναι πυκνότερη, βαρύτερη. Ἰσοτίμες εἶναι ὅμως καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη θέσις. Ἄλλοίμονο σὲ κείνους ποὺ τὴν ποίησιν τὴν κυριαρχημένη ἀπὸ τὴν ἰδέα τὴν ἀντικρύζουν μονάχα σὰν ἕνα φιλοσοφικὸ διανόημα, ἀκριβῶς γιατί δὲ νοιώθουν τὴν ποιητικὴν τῆς ἰδέας της. Ἄλλοίμονο καὶ σὲ κείνους ποὺ τὴν ποίησιν τὴν παραδομένη στὴ χαρὰ τῆς ὕλης τὴν ἀντικρύζουν σὰ μιὰ ποιητικὴ μορφὴ ποὺ δὲν ὑψώθηκε ὡς τὴν ὑπερτατὴ βαθμίδα τοῦ ὠραίου. Στὴ διαλεκτικὴ σύνθεσις ἰδέας καὶ ὕλης, στὸ χωρὶς τῆς τέχνης, ὕλη καὶ ἰδέα εἶναι ἀπόλυτα ἰσότιμα στοιχεῖα.

Σὲ κάθε ψυχὴ τεχνίτη ζοῦν ἕνας Ἄπολλωνας κ' ἕνας Μαρσύας· καὶ ἄλλοτε ὁ ἕνας

καὶ ἄλλοτε ὁ ἄλλος, ἐπικρατώντας, συνεχίζουν τὸν αἰώνιο τους μουσικὸ ἀγῶνα. Ἴσως γιατί καὶ ἡ ὕλη, ἔτσι παρμένη, σὰν κάτι αἰσθητικὰ, ἀπόλυτα ἀξιο, εἶναι καὶ αὐτὴ μιὰ ἰδέα ζωῆς ἡ δύναμης ἡ χάρης, ὁπότεν ἡ διάκρισις θάπρεπε νὰ γίνεи ἀνάμεσα σὲ γένη ἰδεῶν. Ἀλλὰ ἄς μὴ μπαίνομε τώρα σὲ τέτοιους δαιδάλους.

Ἐνα εἶναι βέβαιον· ἡ ὠραιότητα δὲν πλάθεται οὔτε χωρὶς οὔτε μὲ μόνο ἰδεολογικὰ στοιχεῖα. Πλάθεται καὶ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ σῶμα ὅπου θὰ ἐνσαρκωθεί. Ἴσια μὲ τὴν ἰδέα ποὺ συμβολίζεται σημαίνει γιὰ τὴν τέχνη τὸ στοιχεῖο ποὺ συμβολίζει, — ἕνα δέντρο, ἕνας γιαλός, ἕνας ἀνθρώπινος τύπος, ἕνα ἱστορικὸ ἢ ἕνα εἰκαστικὸ σύμπλεγμα. Χωρὶς τοῦτα τὰ φθαρτὰ ὠραιότητα δὲν ὑπάρχει. Καθὼς ὅμως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὴν ὕλη, ξεδιαλέγονται, ἐξευγενίζονται καὶ ἐξανδημιουργοῦνται γιὰ νὰ γίνουν σύμβολα, κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησιν καὶ ἀπὸ τὴν ἀγρυπνὴ κρίσιν τῆς ἰδέας.

Μὲ τὸ σύμβολο γίνεται ἡ ἰδέα, ἰδέα γιὰ τὴν τέχνη. Καὶ πάλι μόνο ἀπὸ τὴν ἰδέα γίνεται τὸ σύμβολο κάτι ποὺ συμβολίζει· παίρνει μὲ ἄλλους λόγους τὸ νόημά του ἀπὸ τὴν ἰδέα, ποὺ χωρὶς αὐτὴν θὰ εἶταν τὸ σύμβολο κούφιο.

Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἀκόμα ἡ προσήλωσις στὸ συμβολιζόμενο, στὴν ἰδέα, μένει τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο, καὶ ὅταν συνακόλουθα λείψουν ὅλα τὰ πολύμορφα παθητικὰ στοιχεῖα, ἀπομένει ἀκατάλυτο καὶ στὴν ποιητικὴ τῆς ἰδέας ἕνα στοιχεῖο ἐρωτικόν, κάτι ποὺ ἀδιάλυτα εἶναι ἐνωμένο μὲ τὸ αἶσθημα καὶ μὲ τὴν αἴσθησιν. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ στὴν ἐξαϋλωμένη του φανέρωσις εἶναι ἕνα στοιχεῖο θέας, αἰσθηματικῆς θεωρίας πρὸ παντός, ἕνα στοιχεῖο θαυμασμοῦ. Ὁ θαυμασμός εἶναι, ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι, ὁ πιὸ θεωρητικὸς ἐρωτὰς πρὸς τὸ ὠραῖο.

Ἐτσι διαγράφεται ἡ κλίμακα ποὺ ἐνώνει τὰ δύο τοῦτα ἀντίθετα στοιχεῖα αἰσθήσεως καὶ ἰδέας. Σὲ κάποιο σκαλί τῆς κλίμακας αὐτῆς πρέπει νὰ στέκει κάθε ποιητής, καὶ Ἀπόλλωνας μαζὶ καὶ Μαρσύας, ἀνάμεσα στὰ δύο ἀντιποιητικὰ ὅρια, στὸ πάθος τὸ τυφλὸ ἔξω ἀπὸ κάθε ἰδεατὸ φῶς καὶ στὴν καθαρὴν θέαν ἔξω ἀπὸ κάθε αἴσθησιν.

Τούτῃ ἡ κατασκευὴ ποὺ ἐπιχειρήσαμε καὶ οἱ ἀντιδιαστολές ποὺ τὴ σχηματίζουν ξέρω πῶς εἶναι σωστὴ. Ξέρω ὅμως καὶ πόσο τρωτὴ εἶναι, ἔτσι γενικὰ διατυπωμένη χωρὶς πλάτύτερες ἐξηγήσεις. Τὴν κρατῶ ἐν τούτοις ὡς ἀφετηρίαν γιὰ νὰ φωτίσω τὸ χαρακτηρισμὸ μου γιὰ τὸν Κάλβον: ποιητὴ τῆς ἰδέας.

Ὁ Κάλβος ποιητὴς ὄχι τοῦ συμβόλου ποὺ μᾶς δίνει ἡ αἰσθητὴ ζωὴ, ἀλλὰ τῆς ἰδέας ποὺ συμβολίζεται στὸ σύμβολο· ποιητὴς ὄχι τῆς δραματικῆς πορείας πρὸς τὴν ἰδέαν, ἀλλὰ πιὸ πολὺ τῆς ἰδέας τῆς ἰδίας στὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἀκίνησίαν της· ὄχι τοῦ ἐγὼ ποὺ κινεῖται καὶ ζεῖ καὶ πάσχει

καί έρωτεύεται καί πεθαίνει γιά τήν ιδέα, όχι τής ύποκειμενικότητας αλλά τής αντικειμενικότητας· ποιητής όχι τοῦ έρωτα αλλά τοῦ θαυμασμοῦ, όχι τοῦ πάθους αλλά τής θέας.

Ὁ Κάλβος κινεῖται μέσα σέ νοούμενα περισσότερο παρά σέ φαινόμενα. Στήν ποίησή του τήν πιό νοητική τής λογοτεχνίας μας, ἡ ὕλη ὑπείσχεται ἴσα ἴσα γιά νά διατηρηθοῦμε στή σφαῖρα τοῦ αἰσθητικοῦ. Τό χώρο τοῦ ποιητικοῦ λόγου γεμίζει ἡ ιδέα καί τόν ὀρίζει κυριαρχικά. Ἀπερίσπαστα ὁ ποιητής ἀκολουθεῖ τήν ἡγεσία της, ἀνεβάζοντας μαζί της καί συντάσσοντας γύρω ἀπ' αὐτήν τά σύμβολα ποῦ κρίνει ἄξια γιά μιὰ τέτοια συζυγία. Μιά συζυγία ποῦ φανερώνει τό θέμα, ποῦ γίνεται σύμβολο, σάν ἀναγκαῖα κατάληξη τής ιδέας καί τήν ιδέα κατάλληλη μόνο σέ τοῦτα τά σύμβολα νά βρεῖ τή φανέρωσή της.

Δέν μάς παρουσιάζει ὁ Κάλβος τή γένεση τής ιδέας. Ὅταν ἀρχίζει ἡ ποιητική του ζωή εἶναι κιόλας ἐγκαθιδρυμένη στή βασιλεία της. Στά πόδια της ἔχει στερεώσει τήν ὕψηλὴ σκοπιὰ του καί ἀπ' αὐτήν ἀτενίζει ἀπέραντες ἐκτάσεις ζωῆς. Τόποι καί ἄνθρωποι παρελαύνουν μπρός του σέ μεγάλη ἀπόσταση. Ἡ ἀνατολή, ἡ νύχτα, ἡ καταιγίδα, θάλασσα γενικότητες τής φυσικῆς ζωῆς περνοῦν ἀκακάπαιστα στίς ὁδούς του, μεγάλα ζωγραφήματα, πανοράματα συμβολικά τής ιδέας του. Ἀλλά καί ἀπό τήν ἱστορία ὅ,τι παίρνει ἔχει πλατιοῦς ὀρίζοντες. Ξεδιπλώνονται σέ πελάγη ναυμαχίες, ἀντίμαχα στρατόπεδα νύχτα ἀποσκεπάζονται στή ματιά μας.

Ὁ ψυχικός τόπος τής θεωρίας τοῦ ποιητῆ ἀπό τή σκοπιὰ τής ιδέας εἶναι ὁ θαυμασμός. Ὁ Κάλβος δέν μελετᾷ τόν κόσμο γιά νά τόν καταδικάσει. Τόν ἐπιδοκιμάζει βλέποντάς τον φωτισμένον ἀπό τήν ιδέα· βλέποντάς τήν ἀποστολή του, νά φτάσει τήν ιδέα, καί τή δυνατότητα νά τήν πραγματοποιήσῃ. Κι' ἂν τή ζωή τή γεμίζει ὁ πόνος καί τό κακό, εἶναι ὁμως ἕνα πέρασμα. Τό τέρμα εἶναι μέ ἀσφάλεια δοσμένο, ἡ νίκη τής ιδέας. Τέτοιος θεωρητής εἶναι φυσικό ἀπό ἕνα μόνο συναίσθημα νά συνεπαίρνεται μπρός τό δράμα τοῦ κόσμου, ἀπό θαυμασμό· θαυμασμό γιά τόν κόσμο πού ἀγάλλει - ἀγάλλει μέσα ἀπό μύριους μόχτους ὠψώνεται ἀμετάκλητα πρὸς τό ἀγαθό.

Μονάχα ἡ θαυμαστική θεωρία τόν δένει μέ τόν κόσμο. Μοιάζει μέ τό φῶς πού ὅσο καί ἂν ἀκουμπᾷ παντοῦ, μένει ὁλόκληρο στήν πηγὴ του ἢ σάν τό οὐράνιο πλάσμα ποῦ κατεβαίνει στή γῆ, χωρίς ποτέ ἡ ὕλη της νά ἀνακατεύεται μέ τήν πνοή του. Ἀπό τήν ὕψηλὴ του θέση πλάϊ στήν ιδέα, ξεδιαλέγει ἀπό τὰ πράγματα ὅ,τι ἄξιο καί μ' ἕνα πνευματικό καί μουσικό νῆμα τό δένει μ' αὐτήν. Εἶναι φανερό πὺς κάθε τι τοποθετημένο σέ τέτοια συναναφορὰ ἀποχτάει μιάν ἀπειρη

προέκταση, όχι μονάχα στό χώρο καί στό χρόνο, ἀλλά καί στό βάθος τοῦ νοήματος. Γι' αὐτό δέν εἶναι κάτι ἐξωτερικό τό πανοραμικό μεγαλεῖο τοῦ ποιητῆ μὰ πηγάζει ἀπό μέσα του. Καί ἀπ' αὐτὴ μονάχα τήν αἰτία τὰ ὁράματά του, ὄντας πιστὴ ἔκφραση τής οὐσίας, ἐπιβάλλονται σά μεγάλα μνημεῖα καί κυρώνουν τό ὕψηλὸ ἀνάστημα τοῦ δημιουργοῦ των.

Ἀπὸ τέτοια σκοπιὰ τέτοιος θαυμασμός δέν μπορεῖ νάχει τίποτε κοινὸ μέ τόν πονεμένον έρωτα τοῦ φθαρτοῦ ὄντος, μέ τὴ φοβισμένη λαχτάρα, ποῦ συνήθως πλουτίζει καί πληρώνει τήν ποίηση. Δέ συνεπαίρνεται ὁ Κάλβος ἀπὸ κανένα πειρασμό· μήτε ἀπὸ τὴ χαρὰ τής ὕλης, μήτε ἀπὸ τήν θλίψη γιά τό χωρισμό της ἀπὸ τήν ιδέα. Δέ βλέπει θνητὰ πάθη, καημοὺς τῶν καιρῶν καί δισταγμοὺς καί ἀπελπισίες τής τυχαίας ὑπαρξης. Βλέπει ἀγωνίσματα ἰδεῶν. Καί τὴ φύση καί τήν ἱστορία τίς βλέπει σάν τό ὑπέδαφος, ἀπὸ τό θεὸ προορισμένο, γιά τέτοια ἀγωνίσματα. Ἔτσι μονοκόμματος, ἄκρατος ἀπὸ αἰσθησιακά καί παθητικά στοιχεῖα, ἴσως καί ἀπροβληματιστος, παρουσιάζεται ὁ ψυχικός του κόσμος.

Ἡ ἰδεοκρατημένη αὐτὴ θαυμαστικὴ στάση του εἶναι ἀποκλειστική. Δέν ξεγλυστράει ποτέ σέ ἄλλες στάσεις παθητικώτερες, τραγικώτερες, πιὸ ἀνθρώπινες. Ἐχει ἀντίθετα μιάν ἐξωχρονικὴν ἀκίνησι· καί σάν καθαρὴ αἰσθητικὴ θεωρία, σάν αἰσθητικὴ στόχαση εἶναι ὡς τό βάθος της διῦλισμένη ἀπὸ τό λόγο.

Ἡ τρομερὴ διαλεκτικὴ ἀνάβαση πρὸς τήν ιδέα, ὅπως τὴ γνωρίσαμε στὸν Παλαμά, ἐδῶ λείπει. Ἡ ποίηση τοῦ Κάλβου ἀρχίζει πέρα ἀπὸ ὅλα τοῦτα τὰ προβλήματα, τήν ὥρα τής καθάρσης καί τής νίκης.

Ἔτσι βέβαια σκεπάζεται ἡ ἐσωτερικὴ γένεση τῶν μορφῶν, ἡ ὄψη τοῦ κόσμου ἢ ἐκ τῶν ἔνδον, τό μυστήριο ποῦ κλείνουν τὰ πάθη, οἱ θυμοὶ καί οἱ κακίες τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Κάλβος, ποιητὴς ὑμνητικός, δέ βρίσκει σ' αὐτὰς τίς βιώσεις τήν ποίησή του. Τὴ βρίσκει στὴ θέα τοῦ κόσμου ποῦχε κιόλας φωτιστεῖ ἀπὸ τήν ιδέα καί ὅπου τό κακό μπορεῖ σέ κάθε ὥρα νά ὑπερνικηθεῖ. Βλέπει τήν ὠραιότητα τής φυσικῆς καί τής πνευματικῆς του ὄψης, γραμμές, χρώματα, χειρονομίες. Βλέπει τόν κόσμο τραγικὸ ὅταν γίνεται κονίστρα ἡθικῶν ἀγώνων ἀντιξῶν, χαρμόσυνο ὅταν τόν φωτίζει ἡ εἰρήνη τής ἐλευθερίας καί τής δικαιοσύνης. Ὁ κόσμος τοῦ Κάλβου εἶναι ἀπὸ εἰκόνες, όχι ἀπὸ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις καί ἀπὸ ἀσίγαστες ἀγωνίες, γιατί ὅλα τὰ ξεδιαλύνει ἡ ιδέα καί ὅλα σὸ τέλος τὰ ὑπερνικάει.

Καί καθὼς ἔτσι ὁ θαυμασμός του δέν ἔχει μέ τίποτα ν' ἀντιπαλαίσει, δέ γυρίζει ποτέ σέ πικρία καί ἀπελπισία, δέν ἀγριεύει τό ρέμα του καί μένει πλατὺ καί ὁμαλὸ καί στήν ὥρα τής θλίψης ἀκόμα καί μοιάζει περισσότερο μέ μιάν ἄχρονὴ ἔκσταση παρά μέ μιάν ἐγκόσμιαν λειτουργίαν.

Ο Κάλβος ύμνει την ιδέα, ο Σολωμός την αποκαλύπτει, ο Παλαμάς μάχεται μαζί της.

Μπορεί ή τέτοια απόστασή του από την ύλη, από το πάθος και από τον εγώ-σμιο αγώνα να του αφαιρεί πλούτο ζωής και γευστικότητα. Σ' αυτήν όμως την ίδια απόσταση χρωστάει το ασύγκριτο, αριστοκρατικό του ύψος.

Από τούτη την ύμνητική στάση και τη θεωρητική απόσταση του Κάλβου, ακολουθεί πώς το κέντρο του βάρους την ποίησή του αντί να πέφτει προς στη μορφοποίηση της υποκειμενικότητας με τους ένδομυχους σπαραγμούς της, πέφτει προς στην παρουσίαση του αντικειμενικού κόσμου, φωτισμένου από την ιδέα και ύψωμένου στη σφαίρα του συμβόλου. Γι' αυτό τα μεγάλα δράματα και οι εικόνες που τις λαμπρύνει το ιδεατό φως, σά σε μιάν ήσυχη πομπή προσέρχονται για να ντύσουν την ιδέα.

Και έτσι, ύστερώντας σε έσωτερική παθητική ζωή, ή ποίηση του Κάλβου έχει πρό παντός έναν έκστατικό κ' έναν αρχιτεκτονικό χαρακτήρα. Η ποίηση της ιδεοκρατούμενης ψυχής που άπαθα και γαληνά θεωρεί τον ιδεοκρατούμενο κόσμο, έπρεπε αναγκαστικά σ' αυτόν τον ποιητικό τύπο να καταλήξει. Έχοντας υποτάξει κάθε αίσθημα στο αίσθημα του θαυμασμού γι' την ιδέα, ο ποιητής γίνεται ρητός, λιτός, ψυχραιμος, συνειδητός.

Η μορφή του έργου, πέρα και πέρα διαπερασμένη από το λόγο, στοχαστικά συγκροτημένη, έχει διαύγεια, καθαρότητα, αρχιτεκτονική ακρίβεια και ισορροπία. Ποτέ ένα ποίημα, ύποδουλιζόμενο πρό παντός από πάθος, δεν μπορεί να κλείσει μέσα του τόσα αρχιτεκτονικά στοιχεία όσα ένα έργο ύμνητικό της ιδέας. Και ίσως ή κυριώτερη διαφορά ανάμεσα στα έργα όπου κυριαρχεί ή στιγμή της ιδέας και σ' εκείνα όπου κυριαρχεί ή στιγμή του πάθους είναι τούτο: τα περισσότερα αρχιτεκτονικά στοιχεία στο πρώτο είδος. Η τέχνη του άμετρου και του παθητικού έχει περισσότερα μουσικά στοιχεία και λιγώτερα αρχιτεκτονικά· ή τέχνη ή λογοκρατούμενη, ή κλασσική, έχει λιγώτερα μουσικά στοιχεία και περισσότερα αρχιτεκτονικά. Η διαφορά είναι ζήτημα κυριαρχίας τόνου.

Από την άποψη αυτή ο Κάλβος είναι ο κλασικώτερος ποιητής που έχουμε στην Ελλάδα.

Η συνειδητή, θεληματικά πλασμένη αρχιτεκτονικότητα των ώδων του δεν είναι, όπως υποστηρίχτηκε, κάτι επίπλαστο, μι' μορφή που έτσι δασκαλικά διαλέχτηκε, χωρίς καμμιάν έσωτερική ανάγκη. Βγαίνει από την ίδια την ουσία της ποίησής του, που είναι «λόγος», ήθικη ιδέα, που είναι νόμος και που δεν αφήνει άλλη διέξοδο παρά

αυτή τη λυτρωμένη από κάθε πάθος ύμνητική στάση. Όταν αυτό που θαυμάζεται είναι ο ήθικός λόγος, οι μουσικοί τρικυμισμοί παραμερίζονται από την αρχιτεκτονική καθαρότητα, ή έκφραση φαίνεται λογικά συγκροτημένη, όπως κάθε αρχιτεκτονικό έργο. Ο αγροίκος τότε βέβαια χάνει τα ίχνη της συγκίνησης, που αυτός δε βρίσκει παρά στην αγωνία και στην άκαταστασία του πάθους. Και όμως υπάρχει μι' έξ ίσου βαθιά συγκίνηση σ' αυτά τα άπαθη, τα «ψυχραιμα» έργα. Μόνο που για να τη νοιώσει κανείς, πρέπει να ζή ως αισθητικό γεγονός την ιδέα. Σ' αυτή την περίπτωση ή αισθητική συγκίνηση παίρνει για άγωγό το στοχασμό και δεν είναι άμεση, σάν αυτή που μας προξενεί ή άπλη αίσθηση.

Στή δυσκολία μι' τέτοια ποίηση ιδεοκρατημένη να βρεί αισθητικούς δέκτες πρόσφορους, γιατί το δυσπρόσιτο στοιχείο του λόγου ένυπάρχει μέσα στο ίδιο το αισθητικό αντικείμενο, προσθέτεται και μι' άλλη: είναι πώς ώρισμένα αισθητικά αντικείμενα δεν μπορεί να κινηθούν χωρίς μι' προηγούμενη διανοητική προσδιορισμένη τεχνική άσκηση, που στην κοπιαστική πειθαρχία της δεν είναι οι περισσότεροι διατεθειμένοι να υποβληθούνε.

Για να συγκινηθώ από την ωραιότητα μι'ς ώδης του Πινδάρου πρέπει πρώτα να κάνω μι' λογική εργασία, να καταλάβω την αρχιτεκτονική της ώδης, να διαπιστώσω την ισορροπία των γραμμών της, τις αναλογίες της, τις διαστάσεις, ακριβώς όπως θαυμάζω έναν αρχαίο ναό, πρέπει να καταλάβω τις αντιστοιχίες των μερικώτερων θεμάτων, πρέπει με μι' λέξη να μελετήσω την ώδή. Και μόνο μι'ς τέτοιας συχνά σχολαστικής μελέτης καρπός μπορεί ν' είναι ή συγκίνησή μου. Μήπως άραγε γι' αυτό είναι «διανοητικός» ο Πίνδαρος ή έγώ ο ταπεινός αναγνώστης του; «Διανοητικός» θά εΐταν ο Πίνδαρος αν δεν υπήρχε μι' αναγκαία σχέση της ουσίας του με την έκφραστική μορφή και τότε βέβαια ή κατάληξη όλης της διανοητικής προσπάθειας του αναγνώστη δε θά μπορούσε νάταν ή συγκίνηση. «Διανοητικός» θά εΐταν ο κάθε αναγνώστης που κάνει μέν όλη την προπαρασκευαστική εργασία για να φτάσει στη συγκίνηση, αλλά λείπει από μέσα του ή ιδιότυπη λειτουργία του πνεύματος που έχει για περιεχόμενο την αισθητική νόηση. Δεν έχει σημασία πώς φτάνομε να συγκινηθούμε από έναν ποιητή, αν χρειάζεται μι' διανοητική προεργασία ή όχι, αλλά σε τί συγκίνηση φτάνομε.

Τα κλασσικά έργα που χρειάζονται μι' τέτοια παρέμβαση, γι' αυτό συγκινούν μόνο τους λίγους και ότους πολλούς—αν και συνήθως ντρέπονται να τ' όμολογήσουν—φαίνονται φτιαχτά, ψυχρά και βαρετά. Όταν μάλιστα ή απόστασή που γεννά ή χρόνος ή και ή διαφορά του ιδεολογικού κόσμου ή ακόμα και ή διαφορά της γλώσσας προστε-

θει στις άλλες δυσκολίες, ή νόηση σπανίζει, όλο και περισσότερο. Ή διαφορά της γλώσσας προσθέτει, για την νόηση του Κάλβου, και άλλη μία δυσκολία, στη δυσκολία που υπάρχει από την «κατά λόγον» διαμόρφωση του έργου του.

Την όμορφιά του Κάλβου δε θα την αισθανθούμε αν δε μελετήσουμε την αλήθεια του ψυχολογικού ειρμού κάθε ώδης, την ακρίβεια με την οποία ανταποκρίνεται το νόημα στη σειρά και την τάξη των έκφραστικών μέσων. Και τότε μόνο θα ζήσουμε τα νοήματα αυτά σαν αισθητικά γεγονότα και θα προχωρήσουμε από τον έπαινο μονάχα για μερικές μεμονωμένες εικόνες ή στροφές στον έπαινο, το μόνο που αξίζει, για την ολοκληρωμένη ένότητα κάθε ώδης. Για κάτι που δεν είναι τόσο εξαρτημένο από την ευνοια της στιγμής, αλλά οφείλεται σε μία μονιμότερη αγάπη των θεών.

Ο Κάλβος ύμνει την ήθική ιδέα. Για να μιλήσουμε με πότερη ακρίβεια ύμνει τη φανέρωση της ωραιότητάς της.

Ακίνητη, από ψηλά κρίνει και όρίζει και ό κόσμος οργανώνεται από τό φώς της. Παίρνει τό νόημά του, και τό αισθητικό του νόημα ακόμα απ' αυτήν. Ο κόσμος γίνεται ωραίος όταν και όπου τά φανερώματά της καρπίζουν. Ανδρεία, δικαιοσύνη, έλευθερία είναι τά φανερώματα της ιδέας αυτής στην ποίηση του Κάλβου. Για νάσαι ανδρείος πρέπει νάσαι έλεύθερος· έλεύθερος από τό φόβο της ζωής και από τό φόβο του θανάτου. Και όπου ζούν οι έλεύθεροι και οι ανδρείοι εκεί βασιλεύει δικαιοσύνη. Και πάλι μόνο στης δικαιοσύνης τό βασίλειο γίνεται ή έλευθερία τροφή και πνοή του ανθρώπου.

Από τά τρία φανερώματα της ήθικής ιδέας στον Κάλβο ή έλευθερία είναι τό καθολικότερο και τό κυριώτερο. Κατά ένα μεγάλο μέτρο οι ψυχές των ατόμων και των λαών διαφέρουν από τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την ιδέα της έλευθερίας. Στην ελληνική ποίηση τουτό τό νόημα είναι τό πρωταρχικό. Η έλευθερία των Έλευθερων Πολιορκημένων, ή έλευθερία του Γύφτου, ή έλευθερία του Αλαφροτσικωτου, ή έλευθερία του Κάλβου.

Η ήθική ιδέα, και μάλιστα τό κορυφωμά της, ή έλευθερία, απαιτούν από την ήθική συνείδηση ένα δυναμικό στοιχείο, την ανδρεία. Τουτό τό στοιχείο πρό παντός φωτίζοντας ό Κάλβος αναγκαστικά ένσάρκωσε την ήθική του ιδέα σε μίαν ήρωική πράξη, στην Έπανάσταση του 21. Από τις είκοσι ώδες του Κάλβου, οι δεκαεννιά είναι αφιερωμένες στον Έθνικό άγώνα, σε πράξεις ήρωικές που γίνηκαν για να έδραιωθεί ή δικαιοσύνη και ή έλευθερία μέσα σ' ένα χώρο της Ιστορικής ζωής, που άκριβώς εΐταν από αΐωνες ό τιμημένος φορέας, ό δουλευτής

και ό ένσάρκωτης αΐτων των ιδεών. Η άρετή του Κάλβου είναι ή ελληνική άρετή. Και αυτή, όσο και αν έπεβλήθηκε και υιοθετήθηκε, μερικά τουλάχιστον, από άλλους λαούς, μένει πάντα ξεχωρη και άρμολμένη στης ελληνικής γής τά γενήματα. Πάρτε τον Πετράρχη, τον Κορνέϊγ, τον Βινύ, τον Πειγκύ, τον ποιητή του χριστιανικού ήρωϊσμού, θα καταλάβετε την ελληνικότητα του ήθικού ιδανικού του Κάλβου. Πάρτε ποιητές σαν τον Σίλερ ή τον Γκαίτε, που στάθηκαν κοντά στα ελληνικά ιδανικά, και θα δήτε ακόμα τη διαφορά. Η άρχαία ιδέα της άρετης είναι, κατά κάποια κυρία της δψη, μιά στενά έθνική μας κληρονομία.

Ο Κάλβος είναι ό ποιητής της ήθικής ιδέας καθώς διαπλάστηκε μέσα στο χώρο της Ιστορίας μας. Είναι σ' αυτή του την άποστολή μπορώ να πώ αποκλειστικά αφιερωμένος. Ο Σολωμός που είναι κι αυτός της ίδιας ιδέας Ιεροφάντης είναι πιο πλατός, είναι πιο κοντά στη μεταφυσική σφαίρα, όπου ή ιδέα παρουσιάζεται στην καθολικότητά της. Ύστερεί όμως στο Σολωμό τό ήρωϊκό στοιχείο. Οι μαχητές του είναι πιο πολύ πνευματικοί ήρωες παρά έγκόσμοι στρατιώτες. Δεν είναι ήρωϊκοί από ανδρεία αλλά από την υπερνίκηση, με τό πνεύμα, του θανάτου και κάθε άλλου πειρασμού. Είναι λιγώτερο έλληνες ήρωες και περισσότερο κάτοικοι του αΐωνιου και του καθολικού.

Με αυτό δεν πρέπει να νομισθεί πως στον Κάλβο ή ιδέα, μάλιστα ή ιδέα της έλευθερίας, όπου ανδρεία και δικαιοσύνη διασταυρώνονται, καταντάει ένα Ιστορικό πολιτικο-κοινωνικό αίτημα. Θα έλειπε τότε κάθε μεγαλείο από την ιδέα αυτή και θα καταστρέφονταν και ή ποίηση που θα την κλειούσε. Η ιδέα της έλευθερίας στον Κάλβο έκφράζεται βέβαια από ένα σύμβολο συνθεμένο με Ιστορικά στοιχεία, αλλά δε σταματάει εκεί και ούτε πηγάζει απ' εκεί. Έχει πηγή της ένα λόγο που υπερβαίνει τά συγκεκριμένα Ιστορικά γεγονότα, τό λόγο ότι χάνεται ό άνθρωπος, ή ευγένεια και ή μεγαλοσύνη του, ή ωραιότητα της ήθικής του προσωπικότητας, ή υπόστασή της, χωρίς την έλευθερία. Την έλευθερία όχι μόνο από τους κατακτητές, αλλά και από τό θάνατο και από τη διχόνοια και από την πνευματική δουλεία, απ' ό,τι σκλαβώνει τη δύναμη του ανθρώπου.

Ο Κάλβος «οικοδομεί» τη συγκίνησή του μέσα στον αΐστηρά λογικά συγκρατημένο ρυθμό που ταιριάζει στην ήθικήν ιδέα, έτσι όρισμένη από ανδρεία και έλευθερία ελληνική. Από αυτή τη συζυγία ή ήθική άρετή άποχτά την συγκεκριμένη της αισθητική ποιότητα. Και ή ποιότητα αυτή είναι άχωριστη από τον άέρα ύψους, μεγαλείου και ευγένειας, που τον ξεχωρίζει ανάμεσα σε όλους τους ποιητές μας. Ο Κάλβος δεν μάς δίνει τόσο ωραιότητα με τη στενή σημασία αυτής της λέξης, όσο ύψος. Τό ύψος είναι ή ειδικότερη ωραιότητα της ήθικής ιδέας.

**

“Όσο όμως και αν ο Κάλβος παρουσιάζεται έτοιμος άδολος ύμνητης της ιδέας, μάλιστα της ήθικης ιδέας, δεν παύει να κρατάει το βαθύ δεσμό που πρέπει να ένώνει και τον πιδ ιδεοκρατούμενο ποιητή με την ύλη.

“Η τέχνη, είχα πεί άλλοτε, είναι ή μόνη ιδέα που δεν άντέχει στον ύπερουράνιο τόπο αλλά ζεί μονάχα στη γή. Χρειάζεται τη μυρωδιά της και το βάρος της. Μπορεί να είσαι μακριά από κάθε μεταφυσικό νόημα, στο χώμα κοντά και νάσαι μεγάλος ποιητής. “Όσο όμως άνεβαίνεις προς τον ούρανό, τόσο κινδυνεύεις να φτάσεις στο όριο όπου ή έλλειψη έπαφής σου με τη γή σε βγάξει έξω από τον περίβολο της τέχνης.

“Ο Κάλβος αυτό το όριο δεν το πέρασε. “Όσο και αν είναι ποιητής της ιδέας, έμεινε όμως όσο έπρεπε κοντά στη φύση και στον άνθρωπο.

“Η φύση είναι από τα ύλικά στοιχεία αυτό που δεν μπορεί να χωριστεί από την ύπόσταση της ποίησης. Τα δείγματα αυτού του δεσμού του Κάλβου με τη φύση, τα βρίσκουμε πρώτα-πρώτα στο ύμνημα της παιτρίδας του της Ζάκυνθος. Είναι το ύμνημα της φυσικής της χάρης, που χωρίς να ξεγλιστράει προς ύποκειμενικές νοσταλγικές όμολογίες, στην απλή του αντικειμενικότητα, δονείται, από μιάν άμεσα αισθητή συγκίνηση. Πολλοί θα σταματούν ίσως στη χρησιμοποίηση των συμβατικών σχημάτων της αρχαίας μυθολογίας που γίνεται σ’ αυτό τον ύμνο, όπως και άλλοι στον Κάλβο. Τα συμβατικά όμως αυτά σχήματα δεν κάνουν διόλου κάποιον συμβατικό ποιητικό στην ούσία. Ούτε οι λατίνοι, ούτε οι γάλλοι ποιητές παύουν να είναι γνήσιοι γιατί επικαλούνται τις Μούσες και τους αρχαίους θεούς, χωρίς να ύπάρχει μιá ούσιαστική πιά σχέση με όλα αυτά τα έμβλήματα, όπως ύπήρχε στους αρχαίους έλληνες. “Η ποιητική ούσία βρίσκεται πολύ βαθύτερα από αυτές τις έπιφανειακές διαμορφώσεις της έκφρασης. “Όσοι θέλουν να κρίνουν με γνώση ποιήματα πρέπει να ξέρουν να μην έπηρεάζονται από της κάθε έποχής τους συμβατικούς τρόπους. Πίσω απ’ αυτούς ύπάρχει ή δεν ύπάρχει ή ούσία. “Ο Κάλβος βρήκε μέσα του και μās ξανάδωσε με την εικόνα και το ρυθμό την άγάπη του νησιού του και τη νόηση της όμορφιάς του. Δεν μπορώ να πώ πως βλέπω τη Ζάκυνθο, αλλά «οι ίόνιοι ζέφυροι» μου φέρνουν «μουσικές φωνές», καντάδες από τις βαρκούλες—κι άς τις λείει θαλάσσια ξύλα—γύρω-γύρω στο γιαλό, άρώματα από το στήθος των «λαμπρών παρθένων της Ζακύνθου» που βγήκανε να τις άκούσουν και πρό παντός την εύωδιά από τα περιβόλια «Πλουτίζει το πέλαγος από την μυρωδιά των χρυσών κίτρων». Εύλογημένος τόπος. Τα «δάκρυα της νυκτός» μετουσιώνονται σε κρίνους. Και αν το χιόνι

έρχεται που και που, γλήγορα φεύγει: «δεν έμάρανε ποτέ ο θερμός Κύων τα σμάραγδά του».

Είναι φυσικό να μην τραγουδάει συχνά τη φύση έτοιμος άποκλειστικά και άμεσα ένας ποιητής της ήθικης ιδέας. “Ο άνθρωπος και ή ιστορία του του είναι θέματα πιδ κοντινά. Το τραγουδι του νησιού είναι μιá έξαίρεση στον Κάλβο. “Η φύση, που ποτέ δεν μπορεί να λείψει, παρουσιάζεται πιδ συχνά σαν παραβολή, κατά τον κλασσικό τύπο, σά μέσο βοηθητικό αισθητοποίησης της νοητής ούσίας. Είναι όμως άδιάφορο αυτό. “Αρκεί, όπου παρουσιάζεται, να έχει αισθητική άκτινοβολία. “Ο Κάλβος έζησε και τη φύση και έχει συλλέξει μέσα του πολλούς θησαυρούς της. “Έχει σαν ποιητής τη φρεσκάδα της ματιάς του παιδιού. Και έπειδή ό,τι λείει δεν είναι δεύτερο χέρι αλλά κάτι βιωμένο, γι’ αυτό έχει και τόση άκρίβεια ή έντύπωσή του.

Πρέπει νάχεις ζήσει την χαράυγη γιά να πεις «πως τ’ άστρα άχνίζουν και λευκαίνονται οι καθαροί αϊθέριοι κάμποι». Πρέπει νάχεις περάσει δάσος, την ώρα που το δέρνει ο άνεμος, σπρώχνοντας τα σύννεφα, γιά νάχεις άκούσει «ξερά τα φύλλα να φεύγουν στον άέρα» και νάχεις αισθανθεί ώρες- ώρες το δειλινό φύσημα μέσα στα δένδρα «σά θρήνο ανθρώπου». Πρέπει να είσαι άξιος να ζήσεις και μέσα σου μιá φουρτούνα γιά να πεις πως άκουσες «σχισμένο τον άνεμο από τα κατάρτια να σφυρίζει».

“Εκείνο όμως που πρό παντός χαρακτηρίζει τη στάση του Κάλβου μπρος στη φύση αλλά και στην ιστορία είναι πάντα ή πανοραμική του όραση. Και ένω βλέπει μεγάλα και πλατιά, ένω στέκει σε γενικότητες της φύσης, που δεν έχουν χρονικό και χωρικό προσδιορισμό, δε χάνει ποτέ την άμεσότητα και την άκρίβεια της θέας του συγκεκριμένου. Σε μιάν από τις εύτυχισμένες του στιγμές, στην περιγραφή της νύχτας και ύστερα της άνατολής στον «Ωκεανό» κατορθώνεται ένας σπάνιος συνδυασμός πραγματισμού και μεγαλωσύνης, άκρίβειας και φαντασίας.

Και εις την σκοτιάν βαθείαν,
Εις το άπέραντον διάστημα,
Τά φώτα σιγαλέα
Κινώνται των άστέρων,
Λελυπημένα.

Σιγαλέα και λελυπημένα, και ο τόπος και ή τάξη των λέξεων και ο ρυθμός, ύψώνουν αυτούς τους καίριους και τόσο βαθιά αισθητούς χαρακτηρισμούς των άστρων, όπως τα ζούμε μέσα στις ξάστερες νύχτες του “Ιουνίου. “Ο Κάλβος κάποτε γιά να κάνει πιδ αισθητή την ίδια τη φύση την παραβάλλει με ψυχικές καταστάσεις, μιá τεχνοτροπία συνηθισμένη ιδιαίτερα στο Shelley. “Ετσι ο ναύτης που βλέπει, στο ήλιοβασιλέμα, φεύγοντας, την παραλία, τη βλέπει «ως πρόσωπον νέας όρφανής παρθένου, ύγρόν υπό το σύμφερον της δυστυχίας». “Ετσι κ’ έδω

τά αστέρια ζωντανεύουν μέσα μας με το χαρακτηρισμό «λελυπημένα».

Καί ύστερα, άλλη εξαίσια στροφή, όπου η φύση γίνεται ψυχή και μαζί μένει απέραντη σε έκταση και όπου αισθανόμαστε την ανατολή όχι πια έξωθ'ε μας, αλλά από μέσα να ανεβαίνει σ'α θαύμα :

Τὰ μυριμένα χαίλη
Τῆς ἡμέρας φιλοῦσι
Τὸ ἀναπαυμένον μέτωπον
Τῆς οἰκουμένης.

Ἄν γιὰ μερικοὺς μεγάλους στίχους γίνεται κανεὶς μεγάλος ποιητής, ὁ Κάλβος θάπρεπε γι' αὐτοὺς τοὺς στίχους νὰ θεωρηθεῖ μεγάλος. Ἀλλὰ ὅς μὴ χανόμαστε στὰ ἐπὶ μέρους. Τὸ σπουδαιότερο εἶναι ἡ γενικὴ κἀτόψη τῆς νύχτας καὶ τῆς ἀνατολῆς. Στέκει σὲ μιὰ πανύψηλη κορυφὴ ὁ ποιητής. Ὁ ὀρίζοντάς του εἶναι ἡ οἰκουμένη. Κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του «ἡ θάλασσα κοιμάται καὶ τὰ βουνά· καὶ ὁ θόρυβος παύει τῶν ζώντων». Μὰ ξαφνικὰ ξεπετιέται ὁ ἥλιος.

Ἄλλὰ τῶν μακαρίων
Σταύλων ἰδοὺ τὰ ἦφα
Κάγκελλα ἢ ὦραι ἀνοίγουσιν,
Ἰδοὺ τὰ ἀκάμαντα ἄλογα
Τοῦ Ἥλιου ἐκβαίνουν.

Χρυσά, φλογώδη, καίουσι
Τοὺς δρόμους τοῦ ἀέρος
Τὰ ἀμιλλητήρια πέταλα,
Τοὺς οὐρανοὺς φωτίζουν
Λάμπουσαι ἢ χαίται.

Ἔτσι ἐδῶ πάλι ἐμφανίζεται ὁ μυθολογικός ὀπλισμός, οἱ συμβατικές, ὅπως ἀκριτὰ μπορεῖ νὰ ποῦνε, εἰκόνες. Ἡ ὠραιότητα ὅμως καταργεῖ τὴ συμβατικότητα. Ἐδῶ οἱ στίχοι ἀστράφτουν, τὸ ρυθμὸς τους τὸ χτυποῦν τὰ «ἀμιλλητήρια πέταλα τῶν ἀλόγων τοῦ θεοῦ, χρυσά, φλογώδη». Καὶ διὰ μιᾶς ἀποσκεπάζεται ἡ οἰκουμένη ὁλόκληρη καὶ ὅχι μονάχα τῆς φύσης ἡ ζωὴ ἀλλὰ καὶ ἡ εὐγένεια τῶν ἀνθρώπων ἔργων. Ἡ έκταση τῆς θέας του καὶ ἡ λαμπρότητα μὲ τὴν ὁποία τὴν περιχύνει εἶναι τὸ μεγάλο του χάρισμα· ὁ ὀρίζοντας, ποὺ ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ χῶρο καὶ χρόνο, χωρὶς νὰ χάνεται τοῦ συγκεκριμένου ἢ αἰσθητικῆς δύναμη.

Ἡ φύση ὅμως δὲν παρουσιάζεται μόνο ὡς πλαστικὴ μορφή στὸν Κάλβο, ἀλλὰ πῶς πέρα καὶ ὡς φανέρωση ἐνὸς τραγικοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου. Γιὰ ἕναν ποιητὴ τῆς ιδέας τοῦτος ὁ τρόπος νὰ ἀγγίζεται ἡ φύση εἶναι ὁ πῶς σύμφυτος μὲ τὴν ἰδιοτυπία του. Ὅποιος ἀπὸ τὴν ἠθικὴν ιδέα ὁδηγεῖται πρὸς τὴ φύση καταλήγει σὲ κάποιον ἀνθρωπομορφισμό. Γιὰ νὰ ἐνσαρκωθεῖ ἡ ἠθικὴ ιδέα γίνεται ἡ ψυχὴ φύση. Λίγο ἢ πολὺ πάντα μυθολογοῦμε τὴ φύση ὅταν τὴ μεταφέρομε στὴν τέχνη.

Ἀλλὰ βέβαια ἐδῶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἠθικοῦ τραγικοῦ μεγαλείου τῆς φύσης, ἡ διείσδυση τοῦ ψυχικοῦ στὸ φυσικὸ εἶναι πῶς βαθειὰ καὶ πῶς ἔντονη.

Τὸν κίνδυνο ἡ φύση νὰ ψευτιστεῖ καὶ νὰ γίνῃ ἕνα σκηνικὸ μπρὸς στὸ ὁποῖο ξετυλίγεται τὸ ἠθικὸ δράμα, τὸν κίνδυνο νὰ μὴ δεθεῖ φύση καὶ ψυχὴ, ὁ Κάλβος κατὰ κανόνα, τὸν ὑπερνίκησε.

Τὰ «ἰλαρὰ ἀκρογιαλὶα τοῦ Αἰγαίου» πῶς μονομιᾶς τὰ σκεπάζει ἡ σκοτεινιά τοῦ τραγικοῦ ἀγῶνα. Κάτι τόσο ἀλλοιότικο σημαίνουν ἔτσι ἐνωμένα μὲ τὴν ἀνθρώπινη μοῖρα, τόσο πένθιμο καὶ μεγάλο. «Τὸ γαλάζιο διὰστημα τῶν ἀέρων τὸ θλίβει ὁ καπνός» ποὺ ἔκαψε σπίτια καὶ γυναικόπαιδα. Τὰ κύματα μοιρολογοῦν σὰν νάβγαινε ἡ φωνὴ τους ἀπὸ «αὐλὸν λελυπημένοι».

Ὡς μέσα εἰς τὰ πολὺδενδρα
Δάση τὸ βράδυ εἰσπνέει
Τὸ τεθλιμμένον φύσημα
Μεσημβρινὸν καὶ φαίνεται
Θρήνος ἀνθρώπων

Καὶ λίγο παραπέρα, ὅπου εἶταν τόσο ἡμερὴ καὶ εὐτυχισμένη ἡ ἀκρογιαλιά, τώρα

«...ἀχαλίνωτα
Μέσα εἰς τὰ ἀμπέλια τρέχουν
Τ' ἄλογα, καὶ εἰς τὴν ῥάχην τους
Τὸ πνεῦμα τῶν ἀνέμων
Κάθεται μόνον.
Εἰς τὸν αἰγιαλὸν
Ἀπὸ τὰ οὐράνια σύγνεφα
Ἀφόβως κατεβαίνουν
Κραυγάζοντες οἱ γλάροι
Καὶ τὰ γεράκια.
Βαθὺ εἰς τὴν ἄμμον βλέπω
Χαραγμένα πατήματα
Ζώντων παιδιῶν καὶ ἀνθρώπων.
Ὅμως πῶς εἶναι οἱ ἀνθρωποί,
Ποῦ τὰ παιδία;

Ἀφῆνω τὰ «οὐράνια σύγνεφα», ἀφῆνω ἂν τὰ γεράκια σμίγουν μὲ τοὺς γλάρους στοὺς γιαλοὺς καὶ ἂν ἱκανοποιεῖ ἡ ἀντιδιαστολὴ παιδιῶν καὶ ἀνθρώπων. Δὲν μπορῶ νὰ μὴ δῶ πῶς ἐδῶ ἡ φύση γίνεται ψυχὴ, τραγικὴ ψυχὴ, πῶς ἡ ψυχὴ τῆς καταστροφῆς περνάει ἐντὸς τῆς. Πρὸ παντὸς ἡ πρώτη εἰκόνα τῶν ἀφηνιασμένων ἀλόγων ποὺ τὰ καβαλᾷ μόνον οἱ ἀνεμοὶ μὲ τὴν εὐστοχία καὶ τὴν ἐξοχὴν ὑποβλητικότητά της θὰ ἀρκοῦσε ἴσως· ξυπνάει ἐντὸς μου ἕναν κόσμον, μὲ ἐλάχιστα ὑλικά μέσα : μιὰ ἀπόλυτα συγκεκριμένη ἐποχὴ σὲ μιὰ ἀπόλυτα συγκεκριμένη φύση. Ἄν τὰ «οὐράνια σύγνεφα» εἶναι μιὰ κοινὴ περιττολογία, «τὸ πνεῦμα τῶν ἀνέμων» εἶναι μιὰ εὐτυχισμένη περιττολογία, γιατί ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἂν κάτι εἶναι περιττόλογο αἰσθητικὰ ὅχι λογικὰ. Ἡ στροφή τούτη σχηματίζει μόνη τῆς ἕνα ἐξοχὸ ἀνάγλυφο τοῦ 21.

Ἐξίσου ὅμως χαρακτηριστικὴ μοῦ φαίνεται ἡ εἰκόνα τοῦ φεγγαροφωτισμένου Αἰγαίου τὸν καιρὸ τῆς δουλείας.

Ἡ τρίμορφος Ἑκάτη
Ἐθεώρει τὰ πλοῖα
Εἰς τοῦ Αἰγαίου τοὺς κόλπους
Λάμνοντα ἀδόξως, φεύγοντα
Διασκορπισμένα.

Ἡ Ἑκάτη ἐμένα δὲ μ' ἐνοχλεῖ· γιὰ τὸ φεγγάρι πρόκειται· τὸ ξέρω καὶ τὸ αἰσθάνομαι. Πόσο δμως λιτοί, ἐπιγραμματικοί οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι. Πόσα δὲ λέει καὶ δὲν ὑποδηλώνει ἡ ἠθικὴ ποιότητα, ἡ ψυχικὴ ἀτιμόσφαιρα ποῦ ἀποχτᾷ ὁ πλοῦς ἐδῶ καὶ ἡ κωπηλασία.

Καὶ ὕστερα ὡς ἀντίθεση ἀμέσως στὴ πένθυμη εἰκόνα, ἡ χαρὰ τῆς ἀπολυτρωμένης θάλασσας.

Ὁ ἀλαλαγμὸς σηκώνεται
Ἀκούει τῶν πλεόντων
Τὰ εἶα μάλα
Σχισμένη ὑπὸ μυρίας
Πρώρας ἀφρίζει ἡ θάλασσα.
Τὰ περσμένα ἀδράχτια
Ἐλεύθερα ἐξαπλώνονται
Εἰς τὸν ἄερα.

Καὶ ἀκολουθοῦν τρεῖς παραβολές ἢ μιὰ γιὰ νὰ δείξει τὸ χαρμόσυνο σμήνος τῶν πλοίων ποῦ πρὶν εἶταν «διασκορπισμένα», ἡ ἄλλη τῇ δύναμη τοῦ μένους τῶν ἐκεῖ ποῦ πρὶν ἐπλεαν τῇ νύχτᾳ φοβισμένα, ἡ τρίτη τὴν ἀνδρεία, τὴν ὑπερηφάνεια καὶ τὴν ἐπαρση τῶν ναυτῶν, ποῦ ἀπὸ τῇ δικῇ τους ἰαχὴ τῶν νωμένοι καταφρονοῦν τὶς βροντές. Θὰ μᾶς δοθεῖ πὶὸ πέρα ἀφορμὴ νὰ τονίσουμε τὴν ψυχολογικὴ τάξη τῶν εἰκόνων στὸν Κάλβο. Ἐδῶ τὸ ὕψος τῆς θέας τοῦ μελετοῦμε.

Σ' αὐτὴ τῇ βαθμίδᾳ ὅπου μπαίνει ἡ φύση στὴν ποίηση ὡς φανέρωση ἑνὸς ἠθικοῦ μεγαλείου εἶναι αὐτονόητο νὰ δένεται ἡ φύση μὲ τὴν πράξη τοῦ ἀνθρώπου καὶ σιγὰ σιγὰ νὰ παίρνει στὸν Κάλβο ἡ πράξη τὰ πρωτεῖα. Μὲ τὴν πράξη δμως εἶναι φυσικὸ νὰ μπαίνουν ἐπικά καὶ δραματικὰ στοιχεῖα στὸ ποίημα. Τὸ ὕμνητικό στοιχεῖο ἐδῶ προσλαμβάνει τὸν εἰδικώτερο τρόπο ποῦ εἶναι πὶὸ συγγενικός μὲ τὴν ἐξαρση τῆς πράξης, τοῦ ἀγῶνα, τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Στὴν Ὡδὴ «Εἰς Σούλι» τέτοιος εἶναι ὁ κυρίαρχος τόνος. Καὶ ὁ τρόπος ἀντίστοιχα τῆς παρουσίας τοῦ θέματος φτάνει ἐδῶ νὰ γίνεται ἔντονα ἐπικός.

Ὁ ποιητὴς ἀπὸ ἓνα ὕψωμα βλέπει τοὺς πολεμιστὰς μὲ τὰ γιορτινὰ τους σειρὰ νὰ κατεβαίνουν τὶς ράχες τραγουδώντας τὴν παλληκαριά. Ρωτᾷ ἕνανε, ποῦ πάει· καὶ αὐτὸς τὸν καλεῖ νὰ τοὺς ἀκολουθήσει.

Ὁ δρόμος γλήγορος. Βράχια, δέντρα φεύγουν πίσω του. Κατὰ τὸ δεῖλι φτάνει στὸ κρυμμένο λημέρι τῶν ἐλλήνων. Ἀντίκρου τοῦ ἐχτροῦ τὸ στρατόπεδο. Νυχτώνει. Οἱ ἐχτροί, γεμάτοι ἐπαρση ἀκόμα, γιορτάζουν τὴ δύναμή τους. Δὲν ξέρουν τί κρύβεται λίγα μέτρα πὶὸ πέρα.

... Εἰς τὸ στρατόπεδον
Τῶν βαρβάρων ἀκούεις
Κραυγὰς, τόμπανα, κτύπους.
Ὅμως ἄτρεμα ὁ θάνατος
Στέκων τοὺς βλέπει.

Εἶναι ἡ σκοτεινὴ ὥρα ποῦ θὰ ξαπολυθεῖ ἡ ἐπίθεση. Ὁ ποιητὴς ἐδῶ σταματᾷ τὸν

ἀφηγηματικὸ τοῦ τρόπο καὶ κάνει μιὰν ἐκκλήση στὴ Νύχτα.

Μητέρα φρονημάτων
Ψυχῶν, συνεργὲ
Ψυχῶν τολμηροτάτων.
Νύκτα οὐρανία καὶ σύγχρονα
Δικαιοσύνης.

Ἄς βοηθήσει ἡ βαθεῖα νύχτα τὸν ἐλληνικὸν ἀγῶνα! Μετὰ τοῦτη τὴν ἐκκλήση ξαναγυρίζει πάλι στὸν ἀφηγηματικὸ τόνο. Ὁ ποιητὴς μέσ' στὸ σκοτάδι τίποτα δὲ βλέπει! Μονάχα ἀκούει ξεροὺς κρότους σπαθίων καὶ μαζί ἀνακατωμένες τὶς φωνές τῶν νικητῶν καὶ τῶν νικημένων, Μὴ βλέποντας, ἀγωνιᾷ γιὰ τὴν ἐκβασή καὶ στέκει πάλι καὶ παρακαλεῖ τὸν οὐρανὸ γιὰ τὴ νίκη.

Ὑστερα γλυκοχαράζει, «τᾶστρα ἀχνίζουσι, καὶ οἱ καθαροὶ λευκαίνονται αἰθέριοι κάμποι». Καὶ τότε βλέπει νὰ ἀνεβαίνουν πομπές ψυχῶν πρὸς τὸν οὐρανὸ, λιγστοὶ καὶ εὐλογημένοι, οἱ Ἕλληνες. Ὁ ποιητὴς κατανυκτικὰ προσκυνᾷ τὸ πέρασμά τους. Ὁλόκληρη ἡ ἐκδίπλωση τοῦ θέματος εἶναι, καθὼς βλέπομε, χαρακτηριστικὰ ἐπική. Εἶναι μάλιστα ὑποδειγματικὴ ἡ ἱκανότητα τοῦ ποιητῆ νὰ ξεχωρίσει τὰ καίρια σημεῖα τῆς πράξης, νὰ τὰ διαρθρώσει, νὰ τὰ ζωντανέψει μὲ ἐλάχιστες γραμμές, νὰ τὰ δυναμώσει καὶ ἀπὸ μόνη τὴν τάξη ποῦ ἔχουν ἀναμεταξύ τους, ἔτσι ποῦ τὸ ἓνα νὰ εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ ἀπαραίτητη ἐτοιμασία τοῦ ἄλλου. Ὁ Κάλβος ἔχει ἐκεῖνο ποῦ στίς εἰκαστικές τέχνες λέγεται κοινὰ σύνθεση.

Ἡ σύνθεσή του δὲν εἶναι φτιαχτή· ἔχει ψυχολογικὴ ἀναγκαιότητα, ἔχει γενικώτερα αἰσθητικὴ ἀλήθεια. Δὲν εἶναι ἀνάγκη πάντα νὰ ζήσεις ἐξωτερικὰ τέτοια γεγονότα γιὰ νὰ μὴ ποτε νὰ δημιουργήσεις ποιητικὰ τὴν ἀλήθειά τους. Μπορεῖ καὶ μόνο μέσα σου νὰ τάξεις ζήσει, βοηθημένος ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν ἀκρίβεια τῆς φαντασίας σου. Ὁ ποιητὴς τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων πόλεμο δὲ γνώρισε καὶ δμως μὲ πόσο βαθεῖαν ἀλήθεια τὸν δημιουργεῖ. Γιατὶ ἀρκοῦνε στὸ πνεῦμα νύξεις ἀπὸ τὰ πράγματα γιὰ νὰ ὀλοκληρώσει τὸ δράμα καὶ τὴ βίωση ἀκόμα. Καὶ ὁ Κάλβος πόλεμο δὲν ἔκανε. Εἶναι δμως ὀλοκληρωμένη στὴ φαντασία του ἡ εἰκόνα τῆς μάχης. Παράδειγμα ἡ νυκτερινὴ τοῦτη ἐπίθεση τοῦ Μπότσαρη.

Ἐπικά στοιχεῖα βρίσκονται παντοῦ σκόρπια στὸν Κάλβο. Ἔτσι στὰ «Ἠφαίστεια» ἐπική πρό παντὸς εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς ναυμαχίας. Ἀρχίζει ἡ σύγκρουση μὲ τὶς δυὸ «κατάμαυρες πρῶρες» ποῦ ἐμφανίζονται στὸν ὀρίζοντα. Τῶν ἐχτρῶν τὸ γλεντοκόπημα ἀμέσως παύει κι' ἀκούγεται μόνο ὁ θόρυβος τῆς θάλασσας καὶ τοῦ ἀνέμου. Ὑστερα ἀρχίζει ἡ ἐπίθεση, οἱ κραυγές, ἡ σύγχυση μέσα στὰ πᾶντα ποῦ ἀνεβοκατεβαίνουν. «Στενόν, στενόν τὸ πέλαγος ὁ τρόμος κάμνει». Τὰ καράβια συντρίβονται τὸ ἓνα ἀπάνω στ' ἄλλο. Ἡ περιγραφή τελειώνει πάλι μὲ τὶς δυὸ «κατάμαυρες θαυμάσιες πρῶρες» ποῦ «σπασμένες» καὶ νικηφόρες χάνονται στὸν ὀρίζοντα.

Ὁ ποιητής τοῦ 21 δὲν εἶταν δυνατόν παρὰ νὰ χτίσει μέσα του ἐπικά τὴν αἰσθητική δψη τοῦ πολέμου, Ἀλλοῦ «τὸ πέλαγος τρέμον ἀστράπτει ἀπὸ σπαθίων ἀκτῖνας», Ἀλλοῦ στὴν ξερὰ «λάμπουν, ὑψοῦνται εἰς τὸν ἀέρα αἱ μύριαι γλώσσαι τῶν ξίφων». Μένει ὅμως πάντα ἡ μάχη τοῦ Κεφαλόβρουσου, ἡ πὶδ πλατιά ζωγραφισμένη ἐπική τοῦ εἰκόνα.

Ἀν στὴν ὠδή «Εἰς Σοῦλι» ἐπικρατεῖ τὸ ἐπικό στοιχείο, στὴν ὠδή «Εἰς τὸν προδότην» ἐπικρατεῖ τὸ τραγικό στοιχείο, ἄλλος τρόπος ποὺ μπαίνει ἡ πράξη στὴν ποίηση. Τὴν ἀφηγηματικότητα τὴν ἀντικαθιστᾷ ὁ τραγικός λόγος, ἡ ἀρὰ τοῦ προδότη.

Ἀρχίζει μ' ἓνα εὐρημα: «Ἐγύρισε τίς πλάτες του». Πῶς συντομώτερα, πῶς δυνατώτερα νὰ ἐκφράσεις τὴν ἀποστασία τοῦ προδότη; Καὶ τί εὐτυχισμένη τόλμη ν' ἀρχίσεις μ' αὐτὴ τὴ ρῆση:

Ἐγύρισε ταῖς πλάταις του,
Φεύγει, φεύγει ὁ προδότης.
Ἀλαμπή σέρνει τ' ἄρματα
Φαρμακερά, τὸ στήθος του
Ἐγίνεν ἄδης.

Ἀρχίζει ἔτσι τὸ ποίημα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ προδότη ποὺ φεύγει πρὸς τοὺς ἐχτροὺς τῆς πατρίδας. Ἡ φυγὴ του εἶναι τραγική:

Τὸν συντροφεύει δόλμαυρον
Μέγα ἐναέριον σύγνεφον
Κρέμεται ἀκόμα ἀτίνακτον
Ἀστροπελέκι ἐπάνω του,
Κι' ἄγρυπνος μοῖρα

Ἀς παραμερίσουμε τὸ «ἐναέριον σύγνεφο» καὶ ἂς σταθοῦμε στὴν εἰκόνα τοῦ μαύρου σύγνεφου ποὺ συντροφεύει τὸν προδότη στὴ φυγὴ του μὲ τὸ ἀτίναχτο ἀστροπελέκι ποὺ κρέμεται ἀπὸ πάνω του σὲ κάθε βῆμα. Ἔτσι μεγαλόπρεπα τραγικὸ παρουσιάζει στὸ πρῶτο μέρος τῆς ὠδῆς τὸν προδότη, τὴν ὥρα ποὺ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ πάει στὸ δρόμο τῆς ἀτιμίας. Ἀφοῦ ἔτσι τὸν παρουσιάζει ἐξωτερικὰ στὴν κίνησή του, ὁ ποιητής μᾶς φανερώνει καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του. Εἶναι ἓνα βῆμα ἀκόμα πρὸς μιὰ βαθύτερη τραγικότητα. Ἡ πρώτη στροφὴ τοῦ μέρους αὐτοῦ δὲν μιλάει ἀκόμα ἄμεσα γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ προδότη, ἀλλὰ γιὰ κάτι ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ξυπνήσει τὴ συνείδηση τοῦ ἴδιου, κάτι ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ἴδιο κι' ἐμᾶς μαζὶ στὸ μέσα του κόσμου:

Ὡ Βαρνακιώτη τρέχεις
Καὶ ὁ κτύπος τῶν ποδῶν σου
Ἀντιβουβεῖ, ὡσάν νὰ τρέχεις
Ἐπὶ τοῦ κοῦφιου θόλου
Βαθείας ἀβύσσου

Ὑστερα ὅμως ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτοὺς, ποὺ ζωγραφίζουν τὸ δράμα τοῦ προδότη καθὼς πορεύεται, πατώντας διαρκῶς σὰ σ' ἓνα ἐτοιμόρροπο γιοφύρι ἀπάνω ἀπὸ μιὰν ἄβυσσο, μπαίνει σὰν ἀναγκαστικά «ἡ τιμωρὸς συνείδησις» ποὺ δπου πάει «πλαγιάζει μαζὶ του», καθὼς χαρακτηριστικὰ λέει ὁ ποιητής. Τὸν φοβίζει τὸ φῶς, τὸν φοβίζει τὸ σκοτάδι. Τὸν πληγώνει ἡ δψη τῆς δυστυχίας, γιὰτί κι' αὐτὸς γεννᾷ δυστυχία. Τὸν τρο-

μάζει ἡ χαρὰ, γιὰτί φοβᾶται μὴ πίσω τῆς εἰρωνικὰ ἐνεδρεῖται ἡ τιμωρία. Καὶ ὅλο «στάζουν τὰ φρύδια του ἀπὸ ἰδρώτα θανάτου».

Καὶ ἀκολουθεῖ τὸ τρίτο μέρος. Γιὰτί ὅλο αὐτὸ τὸ κακὸ νὰ τὸ συσσωρεύσει ἐπάνω του ὁ προδότης; Ὅλα δσα μπορούσε νὰ ζητήσει θὰ τοῦ τᾶδινε πολλαπλάσια ὁ δρόμος τῆς ἀρετῆς. Ὑστερα, στὸ τέταρτο μέρος, σύντομο, ἀπότομο ἔρχεται τὸ τέλος. Τί μένει τώρα πιά νὰ γίνει; Τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ γλυτώσει, ἀφοῦ πεθάνει, τὴν ἀτίμωση τοῦ τάφου του:

Γύρευε ἀπὸ τὴν μοῖραν σου
Κρυπτόν νὰ σοῦ χάριση
Τάφον εἰς ὅλους.

Ἔτσι στεγνὰ, σκληρὰ τελειώνει τούτῃ ἡ ὠδή, καὶ μὲ τὴν ἐσχάτη δυνατὴ παραίνεση γιὰ ἓναν προδότη κλείνει ὁ κύκλος τῆς, καθαρὰ χαραγμένος, μὲ ἀναγκαιότητα ἀρμοσμένος ὡς στὸ τέλος. Στὸν «προδότη» ὁ κόσμος παύει νᾶναι εἰκόνα καὶ γίνεται μιὰ ἀπλὴ ὕλη γιὰ τὴν ἐκφραστικὴν ὑλοποίησιν τῶν νοημάτων. Σταθμὸς ἀκόμα πὶδ συγγενικός μὲ τὸν ποιητὴ τῆς ιδέας. Ὁ κόσμος σιγὰ σιγὰ γίνεται δράμα, δράμα κάποτε ἀχνό, ἀρκετὰ ὅμως στερεὸ πάντα, γιὰ νὰ φανερωθεῖ μὲ τὴν πρεπούμενη ἀκρίβεια τὸ αἰσθητικὸ στοιχείο τοῦ νοήματος.

Μὲ τὴν ὠδή «Εἰς Θάνατον» μεταβαίνουμε ἀκόμα πὶδ καθαρὰ ἀπὸ τὴν τραγικὴ σκηνὴ στὸ τραγικὸ δράμα. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ φύση ἔτσι, διὰ μέσου τῆς πράξης, ἀράζουμε στὸν κόσμον τῶν δραμάτων. Πρέπει νὰ ὁμολογήσω πῶς τὸ ἀκρότατο ρωμαντικὸ τοπεῖο τῆς ὠδῆς αὐτῆς εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μὲ συγκινεῖ τὸ λιγώτερο. Εἶναι φτιαχτὸ στὴν ὑπερβολή του. Γενικὰ ἡ ὠδή αὐτή, ἂν καὶ ξέρω πῶς εἶναι ἀπὸ ἐκείνες ποὺ ξεχωρίζονται, μὲ ἀφήνει ψυχρὸ, ἀσυγκίνητο. Δὲν ἀποδίνει τὸ πνεῦμα τοῦ θανάτου. Μιὰ ἐξωτερικὴ διδασκαλία τοῦ παρουσιάζει, καὶ οὐτε αὐτό. Μέσα ὅμως σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἀτυχία σὰ διαμάντι ξεχωρίζει ἡ φράση

Ὁ ἥλιος κυκλοδίωκτος
Ὡς ἀράχνη, μ' ἐδίπλωνε
Καὶ μὲ φῶς καὶ μὲ θάνατον
Ἀκαταπαύστως.

Πόσο ὅμως πὶδ συγγενικὸ μὲ τὴ φύση τοῦ Κάλβου τὸ δράμα τῆς ὠδῆς «Εἰς Σοῦλι» δπου ἀνεβαίνουν οἱ ψυχές μετὰ τὴ μάχη πρὸς τὸν οὐρανό, κι' ἂς εἶναι ἐδῶ μικρότερος ὁ ὀρίζοντας καὶ οἱ ἀξιώσεις. Ὅσο στέκει κοντὰ στὶς πηγές του ὁ ποιητής, κι' ἂν ἀκόμα δὲν συντυχαίνει μὲ εὐτυχισμένους στίχους, διατηρεῖ ἓνα ἀξιώτερο ἐπίπεδο.

Τὸ δρόμο πρὸς τὸ δράμα τὸν τελειώνει ἡ ὠδή «Εἰς Ἀγαρηνοὺς» ποὺ ὅσο καὶ ἂν ἀπὸ τὴν Ζ' στροφὴ καὶ πέρα πέφτει σὲ μιὰ πεζότητα χωρὶς σωτηρία, ἀνάλογη μὲ τὴν πεζότητα τοῦ τέλους τοῦ σολωμικοῦ Ὑμνου, ἔχει ὅμως καὶ μιὰν ἀρχή, ποὺ μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴ τῆς μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν ὑψηλὴν ἐποπτεία τοῦ σύμπαντος ποὺ τὴν πληρῶνει, γίνεται ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα κομμάτια

του Κάλβου. Έδω ό κόσμος όλος, φύση και Ιστορία, γίνονται ένα ένιαίο, πανίσχυρο δ-
ραμα που από την Έσχατη κορυφή του τό
έποπτεύει και τό όρίζει ό Θεός με τό δίκαιο
νόμο. "Έχει σ' αυτές τις στροφές ό Κάλβος
συμπυκνώνει όλη του την πίστη στην ήθική
Ιδέα που ταυτίζεται με τον ίδιο τό Θεό και
την προβάλλει αιώνια, άμετακίνητη, πέρα
από τά δράματα των φθαρτών όντων, ά-
παθη, άσυγκίνητη και πάμφωτη σαν τον
ήλιο. Σ' αυτές τις στροφές και ό ρυθμός και
ή ανάβαση των νοημάτων και ή μουσική ά-
κόμη της τόσο δυσπρόσιτης γλώσσας, όλα
συγκλίνουν στο να αποδώσουν ύφος και αί-
σθητική ποιότητα σπάνια.

Σέ όλη ταύτη την κλίμακα από την άπλη
θέα του φυσικού κόσμου ως στον πλατύτε-
ρο μεταφυσικόν όραματισμό, ή θαυμαστική
ματιά του Κάλβου παίρνει από την Ιδέα τό
τριλαμπές της φώς, τη μεγαλοσύνη, τό ύψος
και την ευγένεια.

Τούτες τις άρετές τις μνημονεύουμε έ-
δω όχι σαν ήθικές, μά σαν αισθητικές άρε-
τές. Για μάς είναι άρετές ύφους αισθητής
μορφής. Δέ μάς άπασχολεί ή ήθική ποιό-
τητα του νοήματός των, αλλά ή αισθητική
μετουσίωσή τους στο έργο τέχνης. Δέ μάς
άπασχολεί τό ήθικό βάθος στην ψυχή του
καλλιτέχνη. Στεκόμαστε, αφήνοντας τά
πρίν, τά παρεπόμενα, τά γύρω, στο ύψος,
στη μεγαλοσύνη και στην ευγένεια του αί-
σθητικού μονάχα νοήματος.

Ό Κάλβος είναι γεμάτος από τέτοιες ά-
ναλαμπές που μάς συμφιλώνουν μαζί του,
επάνω από τόσα άλλα που θά μπορούσαν
νά μάς χωρίσουν. Καθαρολόγες ή δημοτικές,
οί φράσεις, οί λέξεις, από τη θέση που έ-
χουν στη σειρά των νοημάτων και μέσα στο
ρυθμό της στροφής, χρυσώνονται, λάμπουν,
αύξαιίνουν και φτάνουν σε άδόκητα μεγά-
λες αποδόσεις ευγένειας, μεγαλοσύνης και
ύψους.

Είς τον... βαθύν ωκεανόν
όπου φυσάει με βίαν
Και όργίζεται τό πνεύμα
της πικρής τύχης.

"Όλες οί λέξεις έδω εξαίρονται και
έξευγενίζονται, χωρίς ή μία νά πνίγει την
άλλη και ήχοϋν με τό νόημά τους πυκνό
στη συνείδηση.

Και όταν καλεί τις Έριννύες, τί ευτυχι-
σμένη επίκληση:

... τον θόρυβον
των μεγάλων πτερύγων
φέρει* έδω...

Δέν είναι μόνο που ό θόρυβος των πτε-
ρύγων ζωντανεύει όλη την εικόνα των Έριν-
νύων καλλίτερα από κάθε περιγραφή. Είναι
πόσο μεγαλείο παίρνει ή εικόνα τους με
αυτή τη μοναδικήν υπόμνηση του θορύβου
των φτερών.

Οί έχθροί καθώς «έχασκεν ό άδης υπο-

κάτω τους, έβούλιασαν, έχάθησαν. Έκλεί-
σθη ό τάφος». Και ακολουθεί ή παραβολή

Οδώς από τον ήλιον
Όσαν πυρός σταλάγματα
Πέφτουσιν εις την θάλασσαν
Των αίωνων, και χάνονται
Διά πάντα ή ώραι.

Έδω ίσως ό τόνος ό μεγαλόπρεπος άμε-
σώτερα νά βγαίνει από τό ρυθμό, από την
τάξη που τοποθέτησε τη λέξη «ώραι» στο
τέλος της στροφής. Μένει πάντα όμως και
ή στροφή αυτή διδάγμα μεγαλείου που έχει
τη ρίζα του μέσα βαθιά, εκεί που αποφασί-
ζεται πως γενικά αντικρύζει ένας ποιητής
τόν κόσμο.

Άγκαλιάζοντας σε μιá ματιά όλη την
Έλλάδα στον καιρό της δουλείας, τη βλέπει
σαν «ήρειπωμένον ναόν»

Όπου οί ψαλμοί σιγάουσι
Και του κισσοϋ τά άτρέμητα
Φύλλα κοιμώνται.

Και εκεί

Όσαν επί την άπειρον
θάλασσαν των όνείρων,
Όλίγαι, άπελπισμέναι
Ψυχαί νεκρών διαβαίνουσιν
Με δίχως βίαν.

Με δίχως βίαν. Άπ' αυτή την άπλη, την
άληθινή, την καίρια έκφραση γίνεται τούτη ή
στροφή μιá από τις ωραιότερες που μάς έδω-
σε ό Κάλβος, τις πιο μεγαλόπνοες στροφές.
Πόσα σημαίνονται εκεί που σημαίνεται τό
ένα, τό άναγκαίο, εκείνο που τελειώνει τό
νόημα όλων των άλλων. Και από πόσο ψη-
λά πρέπει αλήθεια νά κοιτάξεις για νά πα-
ρουσιάζονται στα μάτια σου τέτοιας έκτα-
σης όπτασίες.

Μά δέν είναι αναλαμπές μόνο, έδω και
έκεί σκόρπιες, που κάνουν τη μεγαλοσύνη,
τό ύψος και την ευγένεια του Κάλβου. Όλο
του τό έργο στέκεται, αν τό πάρουμε στο
μέσο του όρο, σ' ένα επίπεδο ύψηλό. Η
όλη του θέση έχει την άρετή αυτή του ύ-
ψους. Και αυτό είναι ακόμα σημαντικώτερο.

Σοβαρόν, ύψηλόν
Δόσε τόνον, ω Λύρα·
Λάβε άστραπήν, και ήθος
Λάβε νοός, ύμνοθμεν
Ένδοξον έργον.

Η συνείδηση πως ύμνει ένδοξον έργον, ένα
μεγάλο ήθικό Ιστορικό έργο, αυτή βέβαια
στηρίζει τό «ήθος νοός» της λύρας του, τό
έλλογο και συνειδητό αλλά και μαζί αισθη-
τικό από την ωραιότητα του μεγαλείου του
άντίκρουσμα «του ένδοξου έργου». Αυτή στη-
ρίζει τον «ύψηλόν σοβαρόν τόνον» που είναι
γέννημα του «ήθους νοός» και που μόνο
αυτός ταιριάζει σε ό,τι γίνεται κατά την
ήθική Ιδέα, στο «ένδοξον έργον». Η στρο-
φή τούτη είναι επίγραμμα για τη Λύρα του
που όρίζει με δικαιοσύνη και με αλήθεια
τόν προορισμό της, τό νόημά της. Δέν είναι
τραγουδι, είναι μιá ρήση, είναι έπιγραμμα-
τικός λόγος και ως τέτοιον πρέπει νά τό
δεχτομε. Ό Κάλβος δέν άπίστησε ποτέ σ'
αυτή τη στάση και γι' αυτό λέω πως ή α-

ρετή του ύψους δεν είναι μόνο μερικών αποσπασμάτων του, αλλά της σύλληψης και του ποιητικού του τρόπου καθολική αρετή.

Η ήθικη ιδέα, ή έλλογή της διάρθρωση και ή αίγλη που την περιβάλλει δεν οδηγούν τον Κάλβο μονάχα σε μιάν ώρισμένη ποιότητα της ουσίας, στο ύψος, στην ευγένεια και στη μεγαλοσύνη της, τον οδηγούν και προς δύο άλλες αρετές του τρόπου της φανέρωσης της: προς καίριες επιγραμματικές ρήσεις και προς μιά λιτή αλλά μεγαλόπρεπη αρχιτεκτονική.

Το επίγραμμα είναι πιο κοντά στο λόγο, πιο κοντά στον όρισμό και στο γνωμικό από κάθε άλλο ποιητικό είδος. Βρίσκεται στο μεταίχμιο του ποιητικού λόγου. Καλό θάταν όταν κρίνομε ποιητικά έργα, να προσέχομε τις τέτοιες όριακές προθέσεις μερικών ειδών και να μην αρπαζόμαστε από απρόσφορα κριτήρια.

Το επίγραμμα, αποβλέποντας στο ύψος περισσότερο παρά στην ωραιότητα, στέκει πολύ κοντά στην ήθικη ιδέα και φαίνεται γι' αυτό να εύδοκίμησε ο Κάλβος σ' αυτό το είδος.

Μερικές επιγραμματικές του ρήσεις είναι πολύ κοντά στο ήθικό απόφθεγμα και μόλις ο ρυθμός και ο τόνος τις πλησιάζει προς το τραγούδι:

Θερμότατον τὸν πόθον
Ἐφύτευσας τῆς δόξης
Εἰς τὴν καρδίαν τῶν τέκνων σου,
ὦ Ἑλλάς, καὶ καλεῖσαι
Μήτηρ ἡρώων.

Τὸ ἴδιο καὶ τοῦτο :

Διὰ παντὸς μοιράσατε
Θεῖαι παρθένοι τὴν δίκην
Διὰ παντὸς χαρίσατε
Τῶν ἀνθρώπων αἰσθήσεις
ὕψηλόνους

Ἐδῶ μᾶς προσφέρεται ἡ ήθικη ιδέα αἰσθητικά ἀμετουσίωτη ἀκόμα. Οὔτε καν ὑπάρχει πρόθεση μῆς τέτοιας μετουσίωσης.

ὦ Ἕλληνες, ὦ θεῖαι
Ψυχαί, ποῦ εἰς τοὺς μεγάλους
Κινδύνους φανερώνετε
Ἀκάμαντον ἐνέργειαν
Καὶ ὕψηλὴν φύσιν

Ἐδῶ κάποιος παλμός δονεῖ τὴν ἔκφραση· πλησιάσαμε περισσότερο τὸν αἰσθητικὸν λόγο. Καὶ φτάνομε ὅλο καὶ πιο κοντὰ μετὰ τὸ ἐπίγραμμα:

Δὲν μὲ θαμβῶναι πάθος
Κανένα· ἐγὼ τὴν λόρην
Κτυπᾶω καὶ δλόρθος στέκομαι
Σιμὰ εἰς τοῦ μνήματός μου
Τ' ἀνοικτὸν στόμα.

Τῶν στίχων αὐτῶν ἡ τελειότητα δὲ θὰ διαφεύγει τ' αὐτὴ κανενὸς κάπως δουλεμένου μελετητῆ. Ἐδῶ πιά, μένοντας στὴ ρήση τὴν επιγραμματική, ἔχομε φτάσει ταυτόχρονα στὴ σφαῖρα τοῦ καθαρὰ ποιητικοῦ λόγου.

Τὸ ἐπίγραμμα, πλησιάζοντας πρὸς τὸν ποιητικὸν λόγο, γεμίζει ἀπὸ μιά συμβολικὴ εἰκόνα, συνήθως ὁμως διάφανη, καὶ πάντα

μένει πολὺ κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια τὸ ἔλλογον νόημα.

Μεγάλη, τρομερὴ
Μὲ τὰ πτερὰ ἀπλωμένα
Καθὼς αἰτὸς ἀκίνητος
Κρέμεται 'ς τὸν ἀέρα
Ψηλά ἡ Διχόνοια.

Πόσο πιο λιτὰ καὶ δυνατὰ μαζί παρουσιάζεται ἐδῶ ἡ Διχόνοια παρὰ στὸ τέλος τοῦ Ὕμνου στὴν Ἐλευθερία. Κάποια ἐσωτερικὴ πειθαρχία τῆς φύσης του, ὁ «ὕψηλός τόνος», «οἱ ὕψηλόνους αἰσθήσεις» γλυτώσαν συνήθως τὸν Κάλβον ἀπὸ πτώσεις στὴν πεζότητα ποὺ κάμποσες φορές δοκίμασε ὁ Σολωμός.

Πολὺ πιο σημαντικὴ ἀκόμα ὁμως εἶναι ἡ επιγραμματικὴ στροφή τοῦ τέλους τῶν Ψαυρῶν, ὅταν μάλιστα, καθὼς πρέπει, τὴ σκεφτοῦμε ὑποστηριγμένη ἀπὸ ὅλο τὸ ποίημα ποὺ προηγῆθηκε.

Ἐπὶ τὸ μέγα ἐρείπιον
Ἡ ἐλευθερία δλόρθη
Προσφέρει δύο στεφάνους·
Ἐν' ἀπὸ γῆϊνα φύλλα
Κι' ἄλλον ἀπ' ἄστρα.

Συγκρατημένη μέσα στὸ σφιχτὸν ὄριο τῆς στροφῆς, ἡ εἰκόνα αὐτὴ, μετὰ τὴν τελικὴ διαστολὴ τοῦ τραγικοῦ καὶ ἐπίγειου καὶ τοῦ φωτεινοῦ καὶ οὐράνιου, μετὰ τὴν ιδέα τῆς ἐλευθερίας, τὴν πρωταρχικὴν ιδέα τοῦ Κάλβου, ἀλλὰ καὶ τῆς βαθύτερης ήθικης ποὺ τὴν πληρώνει, καθὼς ὑψώνεται ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἔρημης χώρας, ἔχει μαζί με κάποια σεμνότητα ποὺ ἀποδίνει ἡ λιτὴ ἔκφραση καὶ μιά στέρεη λαμπρότητα, μιά ποιητικὴ θάλαγα ὑπερφάνεια.

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρακολουθήσουμε τὴν επιγραμματικὴ τέχνη τοῦ ποιητῆ καὶ ἐκεῖ ποὺ τονίζει πιο σύνθετα νοήματα. Ἀφ' ὅτου, μᾶς λέει, ἄρχισε ἡ ἐγκόσμια ζωὴ, γέμισε μνήματα «τὸ πρόσωπον τῆς πολυβότανου γῆς».

Πολλὰ μὲν σκοτεινὰ
Φέγγει ἐπ' ὀλίγα τ' ἄστρον
Τὸ τῆς ἀθανασίας,
Τὴν ἐκλογὴν ἐλευθέρων
Δίδει τὸ θεῖον

Μὲ κάποια προσπάθεια, ὑπερπηδώντας «τὸ τῆς ἀθανασίας», στέκομε στοὺς δυὸ τελευταίους στίχους ποὺ ἐνῶ φαινομενικὰ εἶναι ἡ πεζὴ διατύπωση μῆς σκέψης, ἅμα ὁμως τοὺς σκεπτεῖς ἐνταγμένους ἐκεῖ ποὺ εἶναι στὴ σειρά τους καὶ στὸ ρυθμὸ τους, ἀποκαλύπτονται ἔχοντας μιά σύσταση καθαρὰ ποιητικὴ. Καὶ ἐνῶ τὸ νόημά τους λογικὰ καὶ ήθικὰ εἶναι κοινὸ, παίρνει βάθος καὶ αἴγλη ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ του ὄψη, ποὺ μόνη ὑπάρχει γιὰ μᾶς ἐδῶ. Ἴσως μάλιστα ἐδῶ πιά νὰ ξεπερνᾶμε τὰ ὅρια τοῦ επιγραμματικοῦ λόγου. Κρατᾶμε ἀπ' αὐτὸν μόνο τὴν πυκνότητα, τὴ συντομία καὶ κάποια θάλαγα σκληρότα τοῦ ὕλικου ποὺ δουλεύεται ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη, γιὰτὶ ἀλήθεια τέτοιοι στίχοι φαίνονται πιο πολὺ χαραγμένοι μετὰ τὸ καρφὶ στὸ μέταλλο ἢ στὴν πέτρα παρὰ γραμμένοι στὸ χαρτί μετὰ τὸ κοντύλι.

Τέτοια θέση μεταβατικὴ ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα

μα στον καθαρό ποιητικό λόγο έχει και η αποστροφή της ελευθερίας προς τον Ώκεανό, όταν του ζητάει τη βοήθειά του για τον άγωνα της (στροφή 20-22), όταν του ζητάει «νά τελέση τον μέγαν πόθον της ψυχής της».

Στη μεταβατική τούτη σφαίρα ανήκει ακόμα και το τέλος της ωδής για το Βύρωνα.

Ἀνὴρ κατὰ τὸν φύσεως
Νόμον τὸν ἄνθρωποι κλαίω.
Δὲν χύνονται τὰ δάκρυα
Ματαίως ἐπὶ τὸν τάφον
Τῶν εὐδοκίμων

Καὶ ἂν ἡ δόξα τοῦ εἶναι αἰώνια καὶ ἡ λύρα του

Ἡμεῖς ὅμως χρεούμεν,
Τὰς θλίψεις θεραπεύει,—
Καὶ ἄγει ὁ θρῆνος εἰς ἀμιλλαν
Ἀρετῆς τὴν φιλοδοξίαν
Σποράν τοῦ ἀνθρώπου.

Θάταν ἁμαρτία τὴ λαμπρότητα ποὺ κερδίζει ἐδῶ ὁ λόγος ἀπὸ τὸ ρυθμὸ, ἀπὸ τὴν πυκνότητα, ἀπὸ τὴν ἀσύλληπτη μαγεία ποὺ μπορεῖ νὰ ἐμφυσῇ ἕνα ποιητὴς σὲ κάθε τόνο, ἀρκεῖ νά ναι ζωντανὴ ἡ παρουσία του, νὰ τὴν ἐκλάβουμε γιὰ τὴ λεγόμενη ρητορεία, ἐπειδὴ καὶ ἡ ρητορεία αὐτὴ μοιάζει νάχει μίαν φαινομενικὰ ἀνάλογη λαμπρότητα. Τὸ ζήτημα τῆς ρητορείας εἶναι ἄλλωστε πολὺπλοκο καὶ ἴσως μᾶς ἀπασχολῇ ἄλλοτε σὲ ἄλλη μελέτη. Ἐδῶ θέλω μονάχα νὰ τονίσω πὼς ἄλλη εἶναι ἡ ἀπατηλὴ ἐντύπωση τῆς κακῆς ρητορείας ποὺ ἐκμεταλλεύεται μονάχα καλοῦπια ρουτίνας κατακαθισμένα μέσα μας ἀπὸ τὴν καθημερινὴ τριβὴ μὲ τὸν κακὸ λόγο καὶ ἄλλο ἢ γνήσια ρητορεία ἢ λαμπρὴ, χτυπητὴ, ἢ ἐπιβλητικὴ ἔκφραση τοῦ πεζοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Τέτοια καλὴ ρητορεία βλέπομε καὶ ἐδῶ καὶ ἄλλοι στὸν Κάλβο, θεμελιωμένη ἐπάνω σ' ἕνα βάθρο σκληρό, βαρὺ, στὸ αἰσθητικὰ μετουσιωμένο ἦθος ποὺ πηγάζει ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ιδέα, τὴν ιδέα τῆς ἱστορίας, τῆς ελευθερίας καὶ κατὰ κάποιαν ὁψιν, τοῦ Θεοῦ.

Ὑστερα ἀπὸ τὸν ἐπιγραμματικὸν λόγον τὸ ἄλλο στοιχεῖο ποὺ μὲ ἀναγκαιότητα βγαίνει ἀπὸ τὴν ποιητικὴ φύση τοῦ Κάλβου εἶναι ἡ λιτὴ μεγαλοπρέπεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του, ἕνα στοιχεῖο ποὺ εἶναι ἴσως τὸ κύριον ὅταν κρίνεται ἡ ἀξία ἑνὸς ποιήματος καὶ ποὺ συνήθως λησμονιέται μέσα σὲ κρίσεις εἴτε συναισθηματικές, εἴτε γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους. Βέβαια κινδυνεύεις νὰ φανεῖς δασκαλικὸς καὶ ἴσως καὶ δικαιολογημένα νὰ φοβᾷσαι νὰ πέσεις, ἀλήθεια, στὸ δασκαλισμὸ μὲ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ στοιχείου. Ὅλα αὐτὰ ὅμως δὲ σημαίνουν τίποτα παρὰ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀκίζεται κανεὶς ὅταν γράφει κριτικὴ καὶ νὰ κάνει τίμια καὶ ἀπλᾶ τὴν ἀχάριστη δουλειά του.

Θὰ παρακολουθῶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ

τέχνη τοῦ Κάλβου σὲ μίαν ὠδή του, ἐκείνη ποὺ μοῦ φαίνεται τυπικὴ γιὰ τὸν τρόπο του.

Ἡ ὠδὴ «Εἰς τὸν Ἱερὸν Λόχον» εἶναι ἀπλούστατη στὴ δόμησή της. Ἀρχίζει μὲ μίαν ἀποστροφή πρὸς τὴ φύση ποὺ περιβάλλει τὸ μνημεῖα τῶν Ἱερολοχιτῶν.

Ἄς μὴ βρέξῃ ποτὲ
Τὸ σῶγναφον, καὶ ὁ ἄνεμος
Σκληρὸς ὡς μὴ σκορπίση
Τὸ χῶμα τὸ μακάριον
Ποῦ σὰς σκεπάζει.

Ἄς τὸ δροσίῃ πάντοτε
Μὲ τ' ἀργυρᾷ τῆς δάκρυα
Ἡ ροδόπεπλος κόρη
Καὶ αὐτοῦ ὡς ξεφυτρώνουν
Αἰώνια τ' ἄνθη.

Ἡ ροδόπεπλος κόρη δὲν μ' ἐμποδίζει νὰ συζῶ τὴ βαθύτατη συγκίνηση τοῦ ποιητῆ ποὺ ἐνσαρκώνεται στὴν ἴδια τὴ δόνηση τοῦ στίχου καὶ στὴ θρησκευτικὴ μουσικότητα τοῦ λόγου του. Πόση ἀγάπη ἀποκαλύπτεται στὰ μύχια αὐτοῦ τοῦ ὑπερήφανου θεωρητῆ γιὰ ὅ,τι κατάγεται ἀπὸ τὴν ιδέα του, σὰν τὸ μνημεῖα τῶν Ἱερολοχιτῶν, καὶ μαζὶ πόση εὐγένεια καὶ ἀριστοκρατικότητα στὴ φανέρωσή της.

Μετὰ τὸ θρῆνον αὐτὸν ἀκολουθεῖ ὡς δεύτερο μέρος κάτι ποὺ εἶναι σὰν ἀρνηση τοῦ θρήνου. Μπορεῖ νὰ πέθαναν οἱ Ἱερολοχιτεῖς καὶ νὰ τοὺς «ἄρπαξεν ἡ τύχη τὴν νικητήριον δάφνην», ἀντὶς γι' αὐτὴν ὅμως τοὺς ἐπλεξε ἕνα ἄλλο στεφάνι ἀπὸ μυρτιά καὶ ἀπὸ κυπαρίσσι, ποὺ εἶναι ἀτίμητα τὰ φύλλα τους ὅταν συμβολίζουν τὸ θάνατο γιὰ τὴν πατρίδα, Δὲν εἶναι λοιπὸν γιὰ θρῆνον ἡ τύχη τους.

Ὑστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατάληξη προχωροῦμε στὸ τρίτο μέρος, ὅπου ὁ λόγος γενικεύεται. Ὁ Θεὸς ἀφίνει ἐλεύθερους τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐκλέξουν ἀνάμεσα στὸν ἔνδοξο καὶ τὸν ἄδοξο θάνατο. Ἀνεβαίνομε ὅμως ἔτσι ἀναγκαστικὰ στὴ σκέψη ποὺ ἀκολουθεῖ: Οἱ Ἕλληνες δὲν μπορεῖ νὰ προκρίνουν τὸν ἄδοξο θάνατο. Ὅχι μόνο ἀξία ἀλλὰ καὶ σὰν μοιραία φαίνεται ἡ θέληση τῶν Ἱερολοχιτῶν νὰ διαλέξουν τὸν θάνατό τους.

Ὅταν τέτοιος ὅμως συμβαίνει θάνατος, ἀνατρέπεται ὁ ἴδιος ὁ θάνατος στὸ ἀντίθετό του, Ἀκολουθεῖ ἔτσι τὸ πέμπτο μέρος μὲ τὴν ἐξοχὴ παρουσίαση τοῦ Χρόνου, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ λαμπρὰ πετράδια τῆς ποίησης τοῦ Κάλβου.

Ὁ γέρον φθονερὸς
Καὶ τῶν ἔργων ἐχθρὸς,
Καὶ πάσης μνήμης, ἔρχεται,
Περιτρέχει τὴν θάλασσαν
Καὶ τὴν γῆν ὅλην.

Ἀπὸ τὴν στάμναν χύνει
Τὰ ρεύματα τῆς λήθης,
Καὶ τὰ πάντα ἀφανίζει.
Χάνονται ἡ πόλεις, χάνονται
Βασίλεια καὶ ἔθνη

Ὁ Χρόνος περνάει, φτάνει στὸ δικό μας κόσμον, στὸ μνημεῖα τῶν τριακόσιων παιδιῶν τοῦ Δραγάτσανιου.

*Αλλ' ὅτε πλησιάσει
τὴν γῆν ὅπου σὰς ἔχει
θέλει ἀλλάξειν τὸν δρόμον του
Ὁ χρόνος, τὸ θαυμάσιον
χῶμα σεβάζων.

Ἀφοῦ πλημμυρίσαμε ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς οἰκουμενικῆς καταστροφῆς ποὺ τὸν ἀκολουθεῖ, μὲ τί συγκίνηση βλέπουμε τὸ Χρόνο «σεβάζοντα τὸ θαυμάσιον χῶμα» καὶ πόσο ἡ ἀπλὴ αὐτὴ καὶ φυσικὴ ἀντίθεση γίνεται μεγάλη στὰ χέρια τοῦ ἀξίου ποιητῆ.

Ὑστερα ἀκολουθεῖ τὸ ἕκτο μέρος. Γυρίζουμε σ' ἐμὰς τοὺς ἴδιους. Ὅταν ἐλευθερωθούμε καὶ ντυθεῖ ἡ πατρίδα μας ξανά τὴν πορφύρα, οἱ ἐλευθερὲς μητέρες σ' αὐτὸ τὸ μνήμα θὰ ὀδηγοῦν τὰ ἐλεύθερα παιδιὰ τους γιὰ νὰ τοὺς διδάξουν τὴν ἀρετὴ.

Σ' αὐτὴ τὴν ὁδῇ, κάθε μέρος, μὲ τὸ ξεχωριστὸ νόημα του, χτίζεται ἀπάνω στ' ἄλλο, ἔτσι ὥστε νὰ ἔχει τὸ καθένα καὶ ὅλη ἡ ὁδὸ μαζί τὴ μεγαλύτερη ἀπόδοση. Ἡ κλιμακωτὴ ἀνάταση εἶναι τόσο καθαρὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ συνοχὴ τῆς τόσο στερεῇ ποὺ νομίζω πὼς τούτῃ ἡ ὁδὸ ἀποτελεῖ ἴσως, ὅσο καὶ ἂν ἄλλες στὰ ἐπὶ μέρους τὴν ξεπερνῶνε, τὸ πιὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Κάλβου.

Μονάχα ἡ ὁδὸ «Εἰς τὸν προδότην» πάει νὰ πλησιάσει σ' αὐτὴ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τελειότητα. Πιὸ σύνθετη ἀλλὰ καὶ πιὸ ὁρατὴ στὴν ἐπικότητά της εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ὁδῆς «Εἰς Σοῦλι». Ἀξιοσημεῖωτη πάλι κι αὐτὴ γιὰ τὸν προσεχτικὸ μελετητῆ, γιατί ἐνῶ εἶναι τὸ μόνο ἐπικὰ σχηματισμένο ποίημα τοῦ Κάλβου, δὲν ὑστερεῖ διόλου σὲ οἰκοδομικὴ τέχνη· ἀπεναντίας μάλιστα εἰσάγει νέους τρόπους ποὺ ταιριάζουν στὸ ἐπικὸ εἶδος.

Γενικὰ ὅμως σὲ καμμὶαν ὁδὸν δὲ λείπει ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάπλασή της. Γιατί μέσα στὸν κόσμον τοῦ αἰσθητικοῦ πρὸ παντός ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐκφράζει τὸ ἦθος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κάνει, ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι τὸ «αἰσθητικὸ ἦθος». Καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ πρὸ παντός δίνει μεγαλεῖο τοῦ Κάλβου, τοῦ θαυμαστικοῦ ὁμνητῆ τῆς ἠθικῆς ιδέας.

* * *

Τὴν ποιητικὴ οὐσία ποὺ προσπαθήσαμε, κλείνοντάς τὴν ὁλοένα σὲ στενότερους κύκλους, σιγά-σιγά νὰ καθορίσουμε, τὴν καταξιώνει καὶ τὴν καταυγάζει ὁ ρυθμός, ἡ μουσικότητα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ρήματος.

Οἱ ἀκοὲς οἱ κάπως ἀπαίδευτες σὲ ποικιλίες ρυθμῶν παραξενεύονται μὲ τοὺς ρυθμούς τοῦ Κάλβου. Θυμᾶμαι πὼς κι' ἐγὼ ὁ ἴδιος παιδί, δὲν εὗρισκα τίποτα μέσα μου ν' ἀνταποκρίνεται στὰ κάλβεια μέτρα. Τώρα ξέρω, πὼς, παραμερίζοντας μερικὲς ἴσως ἐπιείκειες στὰ μέτρα του, μπορεῖ νὰ βγάλουμε ἀπὸ τὸν Κάλβον ρυθμούς ποὺ γόνιμα θὰ δουλεύονταν στὴ γλῶσσα μας, πιὸ γόνιμα ἀπ' ὅ,τι δουλεύτηκαν ὡς τώρα. Ἀλλὰ αὐτὸ ἐρχεται ὕστερο. Τὸ κύριο εἶναι τὸ τί κατόρθωσε ὁ ἴδιος ὁ Κάλβος μὲ τὰ μέτρα του.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ σκόρπια ἀναφέρα στὰ πρὶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες στροφές ποὺ δὲν εἶχα εὐκαιρία νὰ ἀναφέρω, ξεπροβάλλει καὶ σφραγίζει τὴν αἴσθησή μας ἓνας ρυθμὸς βαθύς, ποὺ συνεχίζει ἐπίμονα τὴν ἀντήχησή του μέσα μας καὶ ὅταν ἡ φωνὴ σωπάσει. Ἐνας ρυθμὸς πλούσιος μέσ' στὴ μονοτονία του καὶ μεγαλόπρεπος ἴσως ἀπὸ τὴ μονοτονία του. Εἶναι ἀφάνταστο τί ἀποχρώσεις συγκινήσεων ὁ τελικὸς πεντασύλλαβος κάθε στροφῆς μπορεῖ ν' ἀποδώσει, τί ἔξαρση παίρνει τὸ νόημα ποὺ θὰ πληρώσει αὐτὸ τὸ στίχο.

Ὁ Κάλβος μιλεῖ γιὰ τὴ «βαρβαρότητα τῶν ὁμοιοκαταληξιῶν». Βέβαια βάρβαρες οἱ ὁμοιοκαταληξίες δὲν εἶναι. Μιὰ παγκόσμια συνείδηση, ἀπὸ αἰῶνες ἐγκαταστημένη καὶ στὴ γλῶσσα μας, καθιέρωσε τὴ ρίμα σὰν ἓνα δυνατό τρόπο τονισμοῦ τοῦ λόγου. Ἀλλὰ βέβαια παρ' ὅλη τούτῃ τὴν καθιέρωση, «ρίμα» στὴ γλῶσσα μας σπάνια καὶ δύσκολα ταιριάζει. Ἡ δημοτικὴ πρὸ παντός εἶναι ἀμύπτωχη σὲ ρίμες. Τὰ κατορθώματα μερικῶν δεξιοτεχνῶν τοῦ στίχου, ποὺ ὅταν τύχει νὰ εἶναι καὶ ποιητές, τοὺς ἀνήκει κάθε τιμὴ, δὲν ἀλλάζουν τὰ πράγματα. Ἡ γλῶσσα μας δὲ σηκώνει τὴ ρίμα. Οὔτε τὸ κυπριώτικο σοννέτο, οὔτε ὁ Ἐρωτόκριτος καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, οὔτε οἱ μεταγενέστερες συνθέσεις δὲ μὲ κλονίζουν ἀπ' αὐτὴ τὴ γνώμη. Λέω μόνο πὼς ἔχομε στὴ λογοτεχνία μας καὶ ἔργα σημαντικὰ ποὺ δουλεύτηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ξένων ποιητικῶν τρόπων. Λέω ἀκόμα πὼς δὲν ἀποκλείω, τὴ ρίμα, ὅπως ὁ Κάλβος, ἀλλὰ πὼς θὰ πρέπει νὰ μείνει πάντα τὸ δεύτερο, τὸ κατ' ἐξαιρέση, τὸ παράπλευρο στὸν κύριον δρόμον τοῦ ποιητικοῦ μας λόγου. Δὲν εἶναι ἡ σκέψη αὐτὴ μιὰ προσωπικὴ ἰδιοτροπία, ὅπως τοῦ Καρντοῦτσι, ὅταν βάλθηκε νὰ καταργήσει τὴ ρίμα μὲ τίς «Βάρβαρες Ὁδές» του σὲ μιὰ γλῶσσα ποὺ κατ' ἐξοχὴν προσφέρεται γιὰ τὴ ρίμα, εἶναι μιὰ σκέψη γενικὴ ποὺ ἔχει τὴν ἀξία της γιὰ ὅλους. Οὔτε χρειάζεται ἡ ἀρχαία διαφορὰ μακρῶν καὶ βραχέων συλλαβῶν γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ ρίμα. Ἀρκεῖ ἓνα ἀπλὸ «μπλάνκ βέρς», ὁ δικός μας ὁ δημοτικὸς δεκαπεντασύλλαβος, ἀρκοῦν καὶ ὑπεραρκοῦν οἱ ποικίλοι τύποι μέτρων ποὺ ταιριάζουν, χωρὶς ρίμα, στὴ γλῶσσα μας. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέτρα, θαρρῶ μάλιστα ὅχι τὸ λιγώτερο ἀξιόλογο, εἶναι τὸ μέτρο τῆς ὁδῆς τοῦ Κάλβου. Πρέπει νὰ ἀσκηθεῖ καὶ τῶν παιδιῶν μας ἀκόμα τ' ἀπτί σ' αὐτὸ τὸ μέτρο. Πρέπει νὰ χτυπάει ἡ καρδιά μας μ' αὐτὸ τὸ ρυθμό. Καὶ πιστεύω πὼς ἔτσι ἐκφράζω μιὰν εὐεργετικὴ εὐχὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ποιητικοῦ λόγου στὴν Ἑλλάδα.

Στὸν Κάλβον, τὸν ποιητὴ τῆς μεγαλοσύνης, τοῦ ὕψους καὶ τῆς εὐγένειας, ἔχομε ἀκόμα νὰ προσέξουμε ἓνα δῶρο μουσικότητος ἰδιαίτερο στὸ λόγο του, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν πολυαἰώνη καλλιέργεια, τὴν ἀριστοκρατικὴ

κότητα της φύσης του, και από τους πλατείς κυματισμούς που τόσο πλούσια την εκφράζουν. Γενικά ο Κάλβος, μαζί με όλους τους Έπτανήσιους, είναι ξένος από κάποια τραχύτητα που χαρακτηρίζει τους ρουμελιώτες ποιητές μας. Η γλώσσα του έχει κάτι βελούδινο στην ύφή, και η μουσική της χωρίς νάναι αρμονικότερη είναι μελωδικότερη.

Και τώρα η γλώσσα του Κάλβου. Στη βάση της είναι καθαρεύουσα με ένα σωρό εύτυχισμένες εισβολές της δημοτικής. Άλλα μέτρια καθαρεύουσα, εκζητημένη και πάντως απόλυτα ιδιότυπη, θάλεγα, ιδιότροπη. Πώς όμως μιλούμε για τον Κάλβο ποιητή, όταν το εκφραστικό όργανό του ύστερεί τόσο; Η γλώσσα του Κάλβου, επειδή είναι καθαρεύουσα, επειδή είναι τόσο μέτρια καθαρεύουσα, δεν αγγίζει άμεσα την καρδιά μας. Είναι μια γλώσσα ξένη για την αίσθησή μας. Περισσότερο από ξένη μια γλώσσα που δε μιλιέται και που ποτέ δε μιλήθηκε. Και κάτι ακόμα περισσότερο, μια γλώσσα χωρίς ένότητα. Κάθε λίγο και λιγάκι μας σταματά. Παρεμβάλλεται σαν εμπόδιο ανάμεσα στην ουσία της ποίησής του και στην αίσθησή μας. Δε σχηματίζει ένα σώμα με την ουσία. Βέβαια διαβάζουμε σέ ξένες και σέ νεκρές γλώσσες ποίηση και άμα μνησθούμε στη ζωή τους, διόλου δε δυσκολευόμαστε να φθάσουμε στην αίσθητική νόηση. Έδω όμως έχουμε μια πρόσθετη δυσκολία: κάθε βήμα παρασυρόμαστε από το αίσθητήριό μας προς μίαν άλλην εκφραση συγγενική ελληνική, προς έναν άλλον ήχο γνώριμο της γλώσσας μας: νοιώθουμε γι' αυτό ένα τράβηγμα και ένα σκόνταμα εκεί που χρειάζεται ομαλή ροή και άπερίσπαστη συγκέντρωση. Όχι όμως πάντα. Ο Κάλβος άλλοτε με δημοτικές στροφές, άλλοτε με εύτυχισμένες και ζωντανές ακόμα στην ψυχή μας εκφράσεις της καθαρεύουσας διατηρεί τη σχέση μας με το κείμενό του και μας ξανασυνδέει με την ουσία της ποίησής του. Αυτό όμως είναι μια πολύ σχετική λύση: το βασικό πρόβλημα μένει άλυτο.

Μια αίσθητική συνείδηση μπορεί με όλους τους γλωσσικούς τύπους να εξοικειωθεί και διά μέσου τους να φτάσει στην αίσθητική νόηση του ποιήματος. Μέσα όμως σέ κάθε ιστορικό γλωσσικό πλαίσιο μια κυρίως γλωσσική μορφή μπορεί νάχει πλέρια αίσθητική απόδοση, και αυτή η μορφή μέσα στο δικό μας ιστορικό πλαίσιο είναι μονάχα ή δημοτική. Κάθε έργο που βγαίνει από αυτή τη γραμμή, και αν ακόμα αυτή η παρέκκλιση είναι φυσική απόρροια μιας αξίας προσωπικότητας και αν ακόμα είναι έργο πλούσιο σέ ποιητική ουσία, αναγκαστικά θα μειονεκτεί σέ αίσθητική αξία, κατά το σημείο αυτό, όσο μεγάλο και είναι, όσο και αν παρ' όλην αυτήν τη μειονεξία υπερτερεί από τὰ γλωσσικά άψογα έργα.

Δέν πρέπει νά τὸ λησμονοῦμε αὐτὸ ποτέ. Ἡ τέχνη καὶ ἡ ποίηση ἀκόμα, ἡ πιὸ νοητική ἀπὸ τίς τέχνες, δέν εἶναι νόημα, δέν εἶναι σύλληψη οὐσίας μόνο· εἶναι καὶ πραγματοποίηση· πραγματοποίηση διὰ μέσου μιᾶς ὀρισμένης ὕλης, ὑλοποίηση τῆς οὐσίας. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ καλλιτέχνη νὰ πλάθει μὲ τὰ χέρια τὴν ὕλη του, ἀφοῦ πρῶτα τὴ διαλέξει ἀνάμεσα στίς ἄλλες δυνατές ὕλες, γιατί καὶ αὐτὴ εἶναι ἓνα προδιοριστικό στοιχεῖο γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔργο. Ὅποιος κινημένος ἀπὸ μεταφυσικὴ προδιάθεση κρίνει ἓνα ποίημα μονάχα ὡς ἰδεοποίηση μιᾶς ὕλης καὶ ὄχι ταυτόχρονα ὡς ὑλοποίηση μιᾶς ἰδέας, εἶναι μονόπλευρος κριτὴς καὶ διαφθείρει στὸ ἀδέξιο χέρι τοῦ τὴν τιμὴ τῆς τέχνης, ποὺ ὁλοκληρώνεται ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν δύο τούτων ἀντίθετων κινήσεων, τῆς ὕλης ποὺ γίνεται ἰδέα καὶ τῆς ἰδέας ποὺ γίνεται ὕλη.

Τὸ ὅτι ὁ Κάλβος δὲ νικῆθηκε ἀπὸ τὴν ἁστοχὴ γλῶσσα του, τοῦτο εἶναι ἡ τρανώτερη ἀπόδειξη τῆς μεγάλης τοῦ δύναμης στίς ἄλλες στιγμές τῆς ποιητικῆς τοῦ δημιουργίας.

Δὲ θὰ παρουσιάζαμε πιστὰ τίς σκέψεις μας γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πολὺπλευρο γλωσσικὸ ζήτημα τοῦ Κάλβου, ἂν σ' αὐτές τίς θεμελιακές ἀντιλήψεις ποὺ ὡς ἔδω διατυπώσαμε, δέν προσθέταμε καὶ δύο δευτερεύουσες παρατηρήσεις.

Ἡ ἀντοχὴ τοῦ Κάλβου ἐνάντια στὴ γλῶσσα του μὲ ὁδηγεῖ στὴ γνώμη πὼς ἡ γλωσσικὴ μας συνείδηση ἔχει ἀγκαλιάσει καὶ υιοθετήσῃ περισσότερα ἴσως στοιχεῖα τῆς καθαρεύουσας ἀπὸ ὅ,τι φανταζόμαστε. Ὅχι βέβαια στὸ σύνολο, ἀλλὰ κατὰ μερικά ἀποσπασμένα στοιχεῖα, λιγοστὰ ἀσφαλῶς ἀλλὰ καὶ ἀξιοπρόσεχτα, ζεῖ κάποια καθαρολογία ἐντὸς μας. Σ' αὐτὴ τὴν ἐξαιρέση ἐπάνω ἀκούμπησε ὁ Κάλβος καὶ κατόρθωσε στίς καλές τοῦ ὥρες νὰ μᾶς συμφιλώσῃ, ἔστω καὶ προσωρινά, μὲ τὴ γλῶσσα του. Ἀλλὰ πρὸ παντός κάτι ἄλλο ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε. Κάθε ποιητικὴ προσωπικότητα φτιάνει τὴ γλῶσσα τῆς. Ὁ Κάλβος ἔφτιαξε τὴ δική του. Αὐτὸ τὸ λένε πολλοὶ καὶ ἔχει μιὰ δόση ἀλήθειας. Καὶ ὁ ζωγράφος φτιάνει τὰ χρώματά του καὶ ὁ μουσικὸς τίς συγχορδίες του. Ἀλλὰ βέβαια αὐτὴ ἡ ἐλευθερία τῆς διάπλασης τῆς ὕλης σταματᾷ σ' ἓνα ἀκράϊο πρόσκομμα: στὴν ὕλη τὴν ἴδια. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ, ὅπως ὅλες οἱ ἀληθινές ἐλευθερίες, κινεῖται κατὰ κάποιο νόμο, μέσα σ' ἓνα ὀρισμένο σχῆμα ἀπαραβίαστο. Λέγοντας πὼς ὁ Κάλβος κι' ὁ Παπαδιαμάντης κι' ὁ Καβάφης ἔφτιαξαν τὴ γλῶσσα τους σύμφωνα μὲ τὴν προσωπικότητά τους, κάτι βέβαια λέμε, ἀλλὰ καὶ παραλείπουμε κάτι. Γιατί ἡ γλῶσσα ἔχει ὅλη τῆς τὴν αίσθητικὴ ἀπόδοση μόνο μέσα σ' ἓνα πλαίσιο γλωσσικῶν μορφῶν καὶ τὴ χάνει ἔξω ἀπ' αὐτὸ, ὅποιον καὶ ἂν εἶναι ἡ προσωπικότητα τοῦ δη-

μιουργού. Δεν αποκλείω έργα ποιητικά αξίας και σεβαστά έξω από αυτό το γλωσσικό πλαίσιο. Αλλά πιστεύω πως τα έργα των πρώτων, των μεγάλων ποιητών δεν θα πλαγιοδρομήσουν προς αυτές τις εξαιρετικές γλωσσικές περιπέτειες, αλλά θα σταθούν και θα ευδοκμήσουν μέσα στο πλαίσιο της αληθινής γλωσσικής παράδοσης, όπως την καθιερώνει σιγά-σιγά μέσα στο χρόνο η ιστορικά εξελισσόμενη αισθητική συνείδηση του λαού.

Από την εσωτερική πνευματική αρχή ως την πιο συγκεκριμένη αισθητική της φανέρωση στη γλώσσα, έτσι σχηματίζεται μέσα μας η φυσιογνωμία του Κάλβου. Προσπάθησα να υποδηλώσω πρό παντός την αναγκαιότητα που συνέχει τις στιγμές της και έτσι να θεμελιώσω τα ποικίλα φανερωμάτα της σε μία βάση ενιαία και σταθερή. Πρόσεξα την εσωτερική νομοτέλεια της προσωπικότητας του Κάλβου και σύμφωνα με αυτήν σκιαγράφησα την κίνησή της.

Ο Κάλβος μαζί με το Σολωμό σχηματίζουν τα προπύλαια της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας.

Πριν απ' αυτούς έχουμε το μεσαίωνα, έχουμε την κρητική Αναγέννηση, έχουμε το Δημοτικό Τραγούδι. Ύστερα απ' αυτούς αρχίζει η γενεά των επώνυμων ποιητών μας που ως τούτην την ώρα, δείγμα της ψυχικής μας δύναμης, αδιάπτωτη συνεχίζεται. Του Σολωμού η ακτινοβολία διαπερνάει όχι μόνο των έφτανησιωτών τα έργα, αλλά και όλων των άλλων ποιητών μας. Είναι ο πατριάρχης της ποίησής μας, μα και κατά κάποιο μέτρο ο συνεχιστής του δημοτικού τραγουδιού και του Έρωτόκριτου. Ο Κάλβος δε συνεχίζει τίποτε. Είναι μια απότομη τομή μέσα στο χρόνο. Και κανένας δεν επηρεάστηκε από το έργο του. Μένει έναν αιώνα τώρα σε απόλυτη απόμόνωση. Προσέρχονται μερικοί, τον θαυμάζουν και διαβάζουν. Δεν ενσωματώθηκε στην παράδοσή μας. Θαπρεπε να αποδώσουμε αυτή την απόμόνωση πιο πολύ στην εμφάνιση παρά στην ουσία του λόγου του, στη γλώσσα του πρό παντός και στο μέτρο του.

Αλλά και χωρίς τη γλωσσική και τη μετρική δυσκολία ο Κάλβος δε θα γινόνταν ποτέ ο ποιητής που αγαπούν οι πολλοί ή που μπορεί να διαπρέψει στις ανθολογίες. Η ιδεολατρική του στάση, η κλασική του μορφή δε βοηθούν για να τον πλησιάσουν οι κοινοί αναγνώστες που την ποίηση τη χαίρονται από τα δευτερεύοντα και τα παρεπόμενα. Ακόμα και διαλεχτοί θα δυσκολεύονται όταν από τη φύση τους κλίνουν προς την παθητική ποίηση, που παράλληλα έχει και μίαν υποκειμενική στροφή. Έτσι και οι πολλοί και από τους διαλεχτούς κάμποσοι δε συγγενεύουν και δεν πλησιάζουν εύκολα τον Κάλβο. Είναι λοι-

πόν φυσικό πως απομονώθηκε και πως πέρασε τόσα χρόνια άκληρος ανάμεσά μας.

Η μοναξιά αυτή κάνει δύσκολη και ίσως κάπως άχρηστη την ιστορική του τοποθέτηση. Μόνο δυο πολύ γενικά γεγονότα θάθελα να σημειώσω. Ο Κάλβος έγραψε πριν αναπτυχθεί η παράδοση της δημοτικής που τον ίδιο ακριβώς καιρό την καθιέρωνε ο Σολωμός. Ένας ποιητής που πήρε το σωστό δρόμο, όχι γιατί ήταν αναθρεμμένος με τη δημοτική γλώσσα και γιατί σκεφτόνταν με τη μορφή της, αλλά από μίαν αξιοθαύμαστη πνευματική διαίσθηση. Από θεού εΐταν Έλληνας ο Σολωμός, όχι από κούνια. Ο Κάλβος, καθώς πέρασε τόσα χρόνια στον ίδιο τόπο με το Σολωμό χωρίς να τον γνωρίσει, —ποιός ξέρει από ποιά ψυχολογική ιδιοτροπία και των δύο— έτσι έμεινε ξένος και από όλο το νέο κόσμο που ο Σολωμός του άνοιξε τις πύλες. Από αυτή την άποψη ο Κάλβος στάθηκε στο περιθώριο της ιστορίας.

Και όμως από μίαν άλλη άποψη είναι στενά συνυφασμένος με την ιστορία. Τον πνευματικών όρίζοντα του Κάλβου, σαν ποιητή τουλάχιστον, ένα μονάχα γεγονός τον πληρώνει: η Έλληνική Επανάσταση. Αυτή τον έκανε ποιητή και μ' αυτήν κλείνει η ποιητική του δημιουργία. Ποιητής της Ιδέας, στην επανάσταση βρήκε την ενανθρώπιση της Ιδέας του: στις άπειρες ιστορικές διαστάσεις της ελληνικής ζωής, από τους χρόνους του μύθου ως στους χρόνους του Κανάρη, στις σκληρές αρετές, στις σπάταλες θυσίες, στη μεγαλοσύνη, στην εγγύεια, στην δικαιομένην έπαρση, στη θρησκεία που όλα τούτα τα φλέγει και στη φύση των κλασικών απλών γραμμών που όλα αυτά τα παισιώνει και τα ολοκληρώνει. Βρήκε στην Επανάσταση του 21 έναν κόσμο που ήταν σαν υπαγόρευση των εσώτερων αίτημάτων του πνεύματός του. Αναγνώρισε σ' αυτήν, την Ιδέα που κινούσε και τη δική του ζωή. Η συγγένεια εΐταν βαθειά, άποφασιστική. Στο πλευρό του Σολωμού ο Κάλβος είναι ο ποιητής της Επανάστασης, ο ποιητής της ελληνικής έλευθερίας. Κατά κάποια τουλάχιστον στιγμή είναι και οι δυο ποιητές της ίδιας Ιδέας.

••

Γι' αυτό και ο ξεμοναχισμένος αυτός ποιητής μονάχα με το Σολωμό θα μπορούσε να παραλληλισθεί. Οι παραλληλισμοί όμως αυτοί, μάλιστα όταν θέλουν να φτάσουν σε διαβαθμίσεις, είναι επικίνδυνοι και αναπόφευκτα παρεξηγήσιμοι από τους απαιτητικούς αναγνώστες που θέλουν σταράτες και απλές λύσεις ποσοτικής φύσεως. Γι' αυτό μόνο μερικές σκέψεις μου για το Σολωμό και για τον Κάλβο, σαν ένα επίμετρο, θα διατυπώσω ακόμα πάρα κάτω. Και απ' αυτές ως βγάλει ο καθείς με ευσυνειδησία τα συμπεράσματά του, όπως θέλει.

Και οι δυο ποιητές της Ιδέας, άσυμφιλίωτοι με την ύλη. Και άπ' τών δυονών τό έργο λείπει ή μυρωδιά της γής, ή γεύση του πραγματικού που σέ σαγηνεύει στον Όμηρο, στον Όίοδο, στο Σαίξπηρ, στον Ούγκω, στον Ούίτμαν. Στο Σολωμό όμως ή Ιδέα, τό μεταφυσικό στοιχείο—και τοθτο, είναι ίσως, ή βαθύτερη πηγή του μεγαλείου του—βρίσκεται πιο άμεσα δεμένο με ένα στοιχείο αίσθηματικό και έτσι διεγείρει και τό μεταφυσικό μίαν ανθρώπινα πρόστι συμπάθεια. Κάτι που δέν είναι έπιταγή, που δέν είναι νόμος μονάχα, δένει στο Σολωμό μεταφυσική ουσία και άνθρωπο. Παρεμβάλλεται, όσο και αν ή Ιδέα μένει κυρίαρχη, ένα στοιχείο πόνου και έρώτα, που πλησιάζει και συμφιλιώνει τούς δυο αυτούς κόσμους. Υπάρχει κάποια κίνηση εκεί που στον Κάλβο υπάρχει μόνο μία στατική αντίπαράθεση.

Και οι δυο ποιητές της ήθικης Ιδέας. Σάν τόν Κάλβο, και ό Σολωμός είναι ένα πρό πάντος ήθικά προσδιορισμένο πνεύμα «Όμορφος κόσμος ήθικός, άγγελικά πλασμένος». Σάν τόν Κάλβο, και ό Σολωμός την ήθικήν Ιδέα την ένσάρκωσε στον άγωνα του Είκοσιένα. Και οι δυο άντικρύζουν σάν ένα άπέραντο έργαστήριο, όπου χαλκεύτηκεν ή κορυφαία ήθική αρχή, ή έλευθερία. Και οι δυο βαδίζουν προς την έλευθερία όχι από πηγαία όρμη της ζωής να πλατύνει την ύπόστασή της στο άπειρο, αλλά γιατί τούς οδηγεί, ως πνευματικές συνειδήσεις, μία υπέρτατη έπιταγή, ή Ιδέα.

Και στο Σολωμό και στον Κάλβο, τό κέντρο του βάρους πέφτει στην ήθική Ιδέα, στον ήθικό κόσμο, στην ήθική έλευθερία· ό άγώνας είναι ένα πέραςμα. Στόν παλαμικό Γύφτο, αντίθετα, τό πέραςμα τοϋτο γίνεται τό κύριο θέμα. Η πάλη του ανθρώπου που ψάχνει την Ιδέα κάνει την ουσία του Δωδεκάλογου. Ουσία δέν είναι ή Ιδέα ή ίδια, αλλά ό τραγικός δρόμος της ανθρώπινης μοίρας που οδηγεί ή και δέ φτάνει να οδηγήσει στην κάθαρση της ήθικης ζωής, στην Ιδέα.

Ένώ όμως στο Σολωμό τό πέραςμα τοϋτο παίρνει κάποια θέση και ζούμε τόν άγώνα για την επικράτηση της Ιδέας, στον Κάλβο ή Ιδέα καταλαμβάνει έτσι όλο τό χώρο, ώστε να μην υπάρχει πιά θέση για τόν άγώνα της συνείδησης, καθώς αυτή μάχεται να την άγγίξει.

Και ακόμα, ό Σολωμός στο άντίκρουσμα της πράξης του Είκοσιένα και της Ιδέας που σ' αυτήν ένσαρκώνει, γίνεται καθολικώτερος, μεταφυσικώτερος. Ό Κάλβος μένει πιο περιορισμένος στο ήθικό και στο Ιστορικό πλαίσιο. Ό πνευματικός όρίζοντας του Κάλβου είναι πιο στενός. Ας μή θεωρηθεί αυτό κατηγορία. Είναι λίγες οι προσωπικότητες που στην παγκόσμια ζωή μπορεί να υπερέψαντο για τό πνευματικό εύρος του Σολωμού.

Είκοστικώτερος, ζωγραφικώτερος ό Κάλ-

βος, άν και με λίγα και λιτά μέσα, έσωτερικώτερος, μουσικώτερος ό Σολωμός, που χαρακτηριστικά φτωχός σε χρώμα και σε έπιθετικούς προσδιορισμούς—(πράγμα που θα προϋπόθετε μία κλίση προς τό υλικό στοιχείο)—, κατορθώνει, με τις έσωτερικές θέσεις και τις μεταφυσικές αποκαλύψεις των πραγμάτων, να χτίσει την ποίησή του. Όσο για τό αρχιτεκτονικό στοιχείο, αυτό είναι στον Κάλβο πολύ πιο έντονο άπ' ό,τι και στα δύο τελειωμένα ποιήματα του Σολωμού. Αφήνω τά άλλα, όπου μόλις διαφαίνεται τό σχέδιό τους. Τοϋτο όμως δέν τό πρόσεξαν ως τώρα, γιατί δυστυχώς ή αρχιτεκτονική λειτουργία, που είναι συστατικό κάθε άξιας τέχνης, είναι ή αίσθητική άρετή που μόνο από λιγοστούς, συνειδητά τουλάχιστον, μπορεί να έκτιμηθεί.

Στό Σολωμό ή ουσία μοιάζει να διατηρεί τόσο τις μεταφυσικές της διαστάσεις, ώστε να καταντάει άδύνατο να της δώσει όποια-δήποτε έκφραση. Έτσι στον άγώνα να έκφραστεί αίσθητικά ό Σολωμός συνήθως μάχεται σκληρά και νικιέται. Η λαχτάρα να δώσει άτόφια τη μεταφυσική ουσία, να πραγματοποιήσει την ένωση των δύο έχθρικών στοιχείων, του νοήματος με τόν ανθρώπινο λόγο που δέν τό έκφράζει, κάνει τό Σολωμό τόσο εύθραυστο στην ώρα της πραγματοποίησης.

Κάθε έκφραση είναι μία θυσία που ό Σολωμός δίστασε πάντοτε ν' αποφασίσει. Για να σωθεί, μετουσιώνοντας τη μεταφυσική ουσία σ' έκφραση, μπορούσε, ή να βυθιστεί διανοητικά στο χείμαρρο της πραγματικής ζωής και να βρεί έτσι σ' αυτόν την έκφρασή του, ή πάλι να πάρει τό δρόμο του Κάλβου και να σταθεί στη μονόπλευρη αντικειμενικοποιημένη αποκρυστάλλωση των νοημάτων του, με όλη τη θυσία που μία τέτοια αποκρυστάλλωση φέρνει μαζί της. Ό Σολωμός θέλησε νάναι, για να μεταχειριστώ κι' έγώ *cum grano salis* τούς τριμμένους αυτούς δρους, και υποκειμενικός και αντικειμενικός ταυτόχρονα. Αγωνίστηκε, για τη σύνθεση των δυο αντιθέσεων που άπαρτίζουν τη διαλεκτική του αίσθητικού λόγου.

Θέλησε ταυτόχρονα, σε μία στιγμή της έκφρασης, να σημάνει και τό αντικειμενικό: την Ιδέα, και τό υποκειμενικό: την πορεία του ανθρώπου που παθαίνεται γι' αυτή. Θέλησε, κάθε στιγμή της έκφρασής του, να περικλείσει και την όμορφιά των όντων από τη σκοπιά της Ιδέας και την όμορφιά της Ιδέας από τη σκοπιά των όντων που έρωτικά και άπειρα κινούνται προς αυτήν. Ούτε ή άπέραντη νοσταλγική πορεία προς την Ιδέα, όπως στους ρομαντικούς, τόν ίκανοποιεί, ούτε ή καθαρή γαλήνια θέα του κλασσικού. Πουθενά δέν αποφάσισε να ρίξει τό κέντρο του βάρους. Να μείνει ποιητής της Ιδέας δέν του φτάνει, να γίνει ποιητής της ύλης δέν τό θέλει. Αγώνίζεται να φτάσει στη μεσότητα, στη σύνθεση των δυο. Γι' αυτή του την υπέρτατη προσπάθεια θα μένει τόσο ξέχωρη

καί σπάνια ή θέση του στην Ιστορία του πνεύματος.

"Όμως ή ίδια αυτή πιστεύω πώς τον κατάρτισε άνίκανο νά δώσει ένα ούσιαστικά τελειωμένο έργο, γιατί και τά έξωρικά τελειωμένα τραγούδια του είναι τόσο άνισα, πού πλησιάζουν συχνά την απόπειρα και αποτελούν μάλλον μιάν απόφυγή της δυσκολίας πού ή τοποθέτηση του ποιητή επιβάλλει παρά την αισθητική υπερνίκησή της.

Εΐταν τόσο μεγάλες οι πνευματικές αξιώσεις του Σολωμού, στίς καλές του ώρες, πού δέν κατόρθωσε νά δεχτεί τον βαρύτατον όρο πού υπαγορεύει κάθε πραγματοποίηση, τή θυσία κάποιας όψης του ολοκληρωτικού «είναι» πού μένει πάντα άνείπωτο. Εΐταν τόσο μεγάλη ή πνευματική προσωπικότητα, πού δέν μπόρεσε νά πάρει την ανθρώπινα περιορισμένη και κατ' ανάγκην μονόπλευρήν όψη του πραγματοποιού.

Τά θρύμματα πού μας χάρισε μας επιτρέπουν νά μαντέψουμε τό ιδανικό μιας υπέρτατης στιγμής πού έμεινε μακρινή όπτασία. Εΐναι τόσο σημαντική ή όπτασία αυτή πού καλοπροαίρετα την παίρνουμε για έργο τέχνης. Έργο όμως δέν είναι· είναι θρύμματα, πού όσο διαμάντινα και άν είναι, τους λείπει ή αύστηρή κύρωση της σύνθεσης. Σάν θρύμματα πού είναι, άπομονωμένα, ασύντακτα, παρουσιάζουν άπειρες δυνατότητες και επιτρέπουν ένα σωρό φανταστικές προεκτάσεις, πού ό σιδερένιος κλοιός της σύνθεσης και της τελείωσης θά έξαφάνιζε, και πού μόνο άν ό κλοιός αυτός δέν κατόρθωνε νά έξαφάνισει, θά εΐταν άξίες της τέχνης. Τους μεγάλους στίχους και τίς μεγάλες στιγμές τίς έχουν κάποτε και ποιητές λιγώτερο μεγάλοι. Ή δυσκολία βρίσκεται στη σύνδεση των μεγάλων στιγμών με στίχους πού δέν είναι δώρα των εύτυχισμένων ώρων, αλλά της σκληρής αισθητικής καλλιέργειας και της πειθαρχίας της συνείδησης. Μόνο έτσι στον κάτω κόσμο, τον έδω, γίνονται τά άληθινά έργα. Τό αίτημα της τέχνης είναι άμείλικτο. Δέ ζητάει προσωπικότητες, αλλά άντικειμενικοποίηση σε έργα.

Δέν άρνιέμαι τό μεγαλείο της προσωπικότητας πού δέ, δυνήθηκε νά ύποταχτεί στους περιορισμούς της ύλοποίησης του έσωτερικού της κόσμου. Άπεναντίας παίρνει μιάν περίτρανη θέση στα μάτια μου· και ή συμπάθειά μου είναι μαζί της. Τά θρύμματα όπου κατόρθωσε νά ύποσημάνει μιάν όψη του ιδανικού της, είναι πλούσιες πηγές στοχασμού και εύτυχίας. Γοητεύουν μάλιστα περισσότερο και από τά ολοκληρωμένα έργα, γιατί άνοίγουν πολλά παράθυρα στη φαντασία, τόσα, πού κάποτε νά μήν μπορεί νά διακρίνει κανείς άμέσως τό ρευστό νεφέλωμά τους από τό αύστηρά συγκεκριμένο και άντικειμενικοποιημένο έργο.

Σε μιάν εποχή σάν τή δική μας, πιό πολύ στοχαστική παρά καλλιτεχνική, τοϋτο τό

στοιχείο της αισθητής άρτίωσης δέν ζητιέται από τους περισσότερους. Και όμως αυτό κάνει τό καλλιτέχνημα· χωρίς αυτό άπλώς πάμε πρὸς τό καλλιτέχνημα. Τήν εύδαιμονική κατάσταση, όπου περιπίπτουμε μπρὸς σ' αυτά τά σκιαγραφήματα, δέν πρέπει νά τή συγχέουμε με την καθαρή αισθητική απόλαυση πού δίνει μόνο τό ολοκλήρωμα. Εΐναι περισσότερο μιάν απόλαυση του στοχασμού από τό θρύμμα πού προεξοφλεί τό όλο. Τό κακό είναι πώς ή μάχη ή πιό δύσκολη αρχίζει άπ' εκεί και πέρα και άπ' αυτήν γίνεται τό τελειωμένο έργο, ένα κατόρθωμα πολύ άξιώτερο από θρύμματα αυτά καθ' έαυτά ύποβλητικά και βαθυστοχάστα, όταν μάλιστα αναλογισθοϋμε ότι τά θρύμματα έμειναν τέτοια όχι από έξωτερικές περιστάσεις, αλλά από μιάν έσωτερική άδυναμία. Ή άδυναμία όμως βέβαια αυτή δέ σβύνει ούτε τή μεγάλη προσωπικότητα ούτε τό μεγάλο ποιητή. Κυμαινόμαστε πάντα μέσα σε όρια. Και τό θρύμμα, άκόμα σά θρύμμα, έχει την ύπόστασή του και είναι σημαντικό. Δέν πρέπει όμως νά τό άντικρύζουμε σάν τμήμα ενός έργου πού μόνο μερικά μας άποκαλύπτεται, αλλά σάν προσπάθεια πού δέν έχει μέσα της τή δύναμη νά πάει πιό πέρα. Και άκόμα κάτι άλλο. Ή άκτινοβολία μιας τόσο μεγάλης προσωπικότητας, κι' άν άκόμα δέν έχει μιάν άνάλογη δύναμη πραγματοποίησης, σκορπάει σε ό,τι σχημάτισε και σχεδίασε ένα φῶς, πού δέν του άπολείπει και ή αισθητική αξία.

"Ας μη ξεχνάμε πώς και σ' ένα Γκαΐτε, πού και άν εΐταν μεγάλες οι πραγματοποιήσεις του, διαπιστώνεται τούτη ή δυσαναλογία έσωτερικής στάσης και πραγματοποίησης, και σ' αυτόν παρατηρείται ό τρομερός άγώνας για την ύλοποίηση πού συχνά άποβαίνει παθητική, και δέν τον άδικούμε λέγοντας πώς ένῶ στάθηκε ή μεγαλύτερη προσωπικότητα του δεκάτου όγδόου αΐωνα, δέ στάθηκε ό μεγαλειότερος ποιητής του. "Ίσως γι' αυτό και ό Γκαΐτε μόνος του νά τοποθετούσε τον Σαίξπηρ τόσο ψηλότερα άπ' αυτόν τον ίδιο ως ποιητή, γιατί ό Σαίξπηρ είχε τή μαγική δύναμη νά πηδάει, με την εύκολία του όνείρου, την άβυσσο από την έσωτερική βίωση στην ύλική πραγματοποίηση. Όλα τά έπλαθε με τό σκληρότερο μέταλλο, σάν τον "Όμηρο, σάν τον Ντάντε· και αυτό σημαίνει ποιητής.

Γι' αυτό ό Κάλβος, μήν έχοντας νά υπερνικήσει την αξίωση αυτή την άνώτερη και από τίς δυνάμεις του Σολωμού, κλίνοντας μονόπλευρα πρὸς τό άντικειμενικό στοιχείο, χτίζει τό σύντομο έργο του από ένα μέταλλο πιό στερεό. Γι' αυτό οι ώδές του είναι πιό κοντά από τά σολωμικά ποιήματα στο τελείωμα, πού κερδίζεται με τον αύτοπεριορισμό της πνευματικής προσπάθειας στα όρια του έφικτού. Ο Κάλβος είναι ένας μικρότερος κόσμος πού άνταπεκρίθηκε στα αίτήματά του. Ο Σολωμός είναι άσφαλώς ένας μεγαλύτερος

κόσμος που έγινε θρύψαλα κάτω από το βάρος των αιτημάτων του. Είναι ένα από τα πιο τραγικά, τα πιο σεβαστά και τα πιο αξιομελέτητα φαινόμενα της Ιστορίας του πνεύματος.

"Ετσι αντικρύζω τον άλλο μεγάλο στύλο των προπυλαίων μας, αντικρύ στον Κάλβο. "Ας του καταλογιστεί του Κάλβου πως στέκεται όρθος, παρ' όλο το βάρος της καταθλιπτικής αυτής γειτονίας. "Αλλη συσχέτιση και σύνδεση με τα έξω δεν υπάρχει για την απομονωμένη αυτή φυσιογνωμία.

Θάπρεπε άρα γε, για να συμπληρώσουμε τη μελέτη μας, να βυθιστούμε στο άγνωστο της βιογραφίας ή της ψυχολογίας του;

Πιστεύω πως η κριτική πρέπει να συγκεντρώνεται στην αντικειμενική θεώρηση του έργου, και τις προσωπικές περιπέτειες του συγγραφέα να τις χρησιμοποιεί σαν τρίτου βαθμού βοηθητικό στοιχείο για την έρμηνεία πάλι του έργου.

Για μια τέτοια ιστορική έρευνα δεν είμαστε ούτε αρμόδιοι, ούτε καν διατεθειμένοι. Μήτε εικόνα του ξμαθα αν υπάρχει, μήτε ξέρω από τη ζωή του περισσότερα απ' όσα ο πολύς κόσμος. Δέ μπόρεσε να ταιριάζει

μέ το Φώσκολο και δεν έσμιξε ποτέ με το Σολωμό. Δύσκαμπτη, δύστροπη, μουντή, σκιερή φυσιογνωμία' μόλις ξεπροβάλλει από το σκοτάδι, μιά στιγμή, όταν αντικρύ του ύψώθηκε και τράνεψε ή ένσάρκωση της ιδέας του. Τότε ξύπνησε εντός του ο θεός και, λύνοντας τη σιωπή, τραγούδησε. Σε ελάχιστον καιρό, λίγους στίχους. Μιά χορδή κι ένας τόνος. "Ενας ποιητικός λόγος σε είκοσι ωδές. "Εκείνη την ώρα φαντάζει ξαφνικά ή υπερήφανη κατατομή του μέσ' το φως του γαλάζιου και ύστερα γρήγορα χάνεται. Ξαναγυρίζει στον ήσκιο και στή σιωπή για πάντα.

Γιατί τούτη ή σιωπή; Εΐταν της τύχης αποτέλεσμα; Εΐταν συνείδηση της αδυναμίας και του τέλους; "Αλλά γιατί να βυθίζομαι σε εικασίες, σ' αυτά που έγιναν και που δεν είναι πιά. "Ο Κάλβος της «Λύρας» είναι. Είναι το έργο του. Τί άλλο είναι κανείς; "Εκείνο που εξακολουθεί να είναι και όταν πάψει να υπάρχει. Το μνημείο του που έχτισε ο ίδιος, ή θελημένη του αποκρουστικότητα. Της ήθικης ιδέας του Εικοσιένα ποιητής και διδάχος. Ποιητής και σήμερα μας χαρίζει τη λύτρωση. Διδάχος και σήμερα μας διδάσκει την υπερηφάνεια.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

Ο τάφος του Κάλβου